

פרשות כ"ץ וטנטורה:

היסטוריה, היסטוריוגרפיה, משפט ואקדמיה*

אילן פפה

המחלקה ליחסים בינלאומיים, אוניברסיטת חיפה

ב-21 בינואר 2000 פרסם העיתונאי, אמיר גילת, במוסף השבת של עיתון מעריב כתבה ארוכה על טבח שבוצע בידי אנשי חטיבת אלכסנדרוני בכפר טנטורה במלחמת 1948 (גילת 2000א). הכתבה התבססה על עבודת M.A. של תיאודור (תדי) כ"ץ, סטודנט בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת חיפה. בעקבות פרסום הפרשה, התפתחה מחלוקת אקדמית, משפטית ופוליטית, שטרם באה על סיומה. מאמר זה מבקש לבחון את "פרשת טנטורה" בעבר ואת פרשת המחלוקת בהווה כחלק מדיון כולל, הקושר בין המחקר האקדמי ההיסטוריוגרפי לבין הוויכוחים הפוליטיים בני-זמננו. שתי הפרשיות יידונו כדי לעמוד על השתמעויות רחבות יותר שניתן להפיק מהן, נכון להיום, לגבי ההיסטוריה וההיסטוריוגרפיה של מלחמת 1948 מכאן, ולגבי מעמדן של ההיסטוריה וההיסטוריוגרפיה של מלחמה זו במשפט ובאקדמיה הישראלים, מכאן.

בטרם תיפרס היריעה הרחבה, אציג את שתי הפרשיות, זו של ההווה וזו של העבר. דומה כי מעטים יחלקו על כרוניקת הפרשה בהווה, ואילו זו של העבר תוארה ביותר מגירסה אחת מאז המלחמה, ונוספו לה גירסאות אחרות לאחר שהנושא עלה לדיון ציבורי. יש אפוא טעם בהצגה מתמצתת של חמש גירסאות יסוד של פרשת העבר: ההיסטוריוגרפיה הישראלית הממסדית; ההיסטוריוגרפיה הישראלית החדשה; ההיסטוריוגרפיה הפלסטינית; וזו המובאת בעבודת התיזה של כ"ץ. לצדן, בחרתי להציג גרסה משלי למה שאירע בטנטורה, בעיקר משום שהיא מתייבה במידה לא מבוטלת את מסגרת הניתוח המובאת במאמר זה. רק מעטים מאלה שבחרו להשתתף באופן פעיל בדיון במרחב הציבורי — שהתנהל ברובו בעולם האינטרנט — גיבשו עמדה המבוססת על קריאה מעמיקה של חומרים מצויים ונגישים. רובם הסתפקו בצידוד, שמקורו אידיאולוגי או גחמני, בצד זה או אחר. גיבוש עמדה מתוך עיון בחומר מאפשר התייחסות רחבה יותר ואף שקופה יותר כלפי עמדת הלוחמים, כלפי כותב עבודת התיזה וכלפי משתתפי הדיון הציבורי בפרשייה הנוכחית (ראו גם Pappe 2001).

* תודה לברוך קימרלינג ולשלושת הקוראים האנונימיים מטעם תיאוריה וביקורת, שקראו את כתב היד והעירו הערות מועילות.

פרשת כ"ץ

עבודת התיזה "יציאת הערבים מכפרים למרגלות הכרמל הדרומי ב-1948" (כ"ץ 1998) זכתה לציון גבוה ביותר.¹ העבודה היא פרי מחקר מיקרו-היסטורי על מלחמת 1948, שהתמקד בחמישה כפרים פלסטיניים ששכנו על החוף שבין חיפה לחדרה, ובמיוחד בשניים מהם: אום זינאת וטנטורה. העדויות שהובאו על ידי כ"ץ בפרק הרביעי של העבודה כוללות דיווחים של פלסטינים ושל יהודים על מעשי הרג ללא קרב, שבוצעו בתושבי הכפר טנטורה בידי אנשי חטיבת אלכסנדרוני וחיילים אחרים בלילה שבין 22 ל-23 במאי 1948.

לאורך העבודה, קשה למצוא עמדה ברורה של כ"ץ כלפי העדויות. בסיכומן, הוא מביע את דעתו כי על אף הסתירות בין העדויות השונות ובתוך העדויות עצמן, הוא מגיע למסקנה שאנשי חטיבת אלכסנדרוני ואנשי החי"מ² הרגו, לאחר הקרב, גברים רבים בכפר. כ"ץ אינו קובע בבירור כמה נהרגו. לדעתו, מספר ההרוגים נע בין 50 ל-250 איש.

אמיר גילת, בוגר החוג להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת חיפה ועיתונאי חיפאי בעיתון מעריב וברשת הכבלים מת"ב, נהג מדי פעם לעיין בעבודות גמר בספריית האוניברסיטה, כדי לדלות מהן פרשיות מעניינות בתחום עיסוקו המרכזי – יחסי יהודים-ערבים. כך הגיע אל עבודת התיזה של כ"ץ ופרסם במוסף השבת של עיתונו את ממצאי הפרק הרביעי, שדן במעשים החריגים בטנטורה. גילת ראיין כמה מן העדים הפלסטינים המוזכרים בעבודתו של כ"ץ, וכן לוחמים מחטיבת אלכסנדרוני. בעוד שהפלסטינים סיפרו על מעשה טבח, הלוחמים היהודים שהתראיינו לכתבה הכחישו זאת מכל וכל. גילת ביקש גם את תגובתם של מספר מצומצם של אנשי אקדמיה לסיפור. בין הנשאלים, היו ששיבחו את עבודת התיזה והיו שגינו אותה ככתב פלסטר. המשבחים, שלושה במספר, השתמשו בשפה נחרצת מזו של כ"ץ לאפיון האירועים בטנטורה. כ"ץ אינו משתמש בעבודתו, או בראיון לעיתון, במונח "טבח", ואילו משבכיו לא נרתעו משימוש במונח, ואחד מהם, פרופסור אסא כשר, כינה את המעשים "פשע מלחמה" (גילת 2000א). המגנים תיארו את העבודה כתוצר של שמועות בלתי מבוססות, במקרה הטוב, או כמסמך שמטרתו להחליש את דימויה החיובי של ישראל ואת מעמדה בשיחות השלום, במקרה הרע.

עמותת לוחמי אלכסנדרוני החליטה להגיש תביעת דיבה נגד כ"ץ, על סך מיליון ש"ח, באשמת הכפשתם כרוצחים וכפושעי מלחמה. חלק מחברי העמותה הגישו לבית המשפט המחוזי בתל-אביב, שם נדונה הפרשה, תצהירים המכחישים דברים שכ"ץ הביא בשמם בעבודתו (צנזור 2000, תצהיר אמבר, 20.11.00).

בחודשים ינואר-פברואר 2000 החליטה אוניברסיטת חיפה לא להעניק לכ"ץ הגנה משפטית ולהסיר מעליה אחריות מוסרית ומשפטית לתוצאות מחקרו. במקביל, נקטה

¹ העבודה הוגשה במאסר 1998, אולם מסיבות טכניות, שאינן קשורות לפרשה, נבדקה רק בסוף 1999.

² חיל המצב הלוגיסטי שהגיע לכפר לאחר הכיבוש.

האוניברסיטה מספר צעדים: שמו של כ"ץ נמחק – באמצעות טיפוס, בשל לחץ הזמן – מרשימת מצטייני הפקולטה, והוא לא הוזמן לטקס המסורתי של הענקת תעודות לתלמידים מתקדמים. במהלך החודשים שחלפו עד לפתיחתו של משפט הדיבה, ב־13 בדצמבר 2000, ביקש כ"ץ משופט בית המשפט המחוזי בתל-אביב, דבורה פלפל, שבפניה התקיים הדיון, לא לקבל את התיק. בעזרת עורכי דינו טען כי מדובר בוויכוח אקדמי שלא יכול להיות מוכרע על כס המשפט, אלא רק במסגרת האוניברסיטה. ואולם, מאחר שעמדתו זו לא נתמכה על ידי האוניברסיטה, דחתה השופטת את תביעתו והמשפט החל כמתוכנן (צנזור 2000, עמדת השופטת, 29.6.00).

המשפט נפתח כשהתובע קרא לכ"ץ לדוכן העדים. הוא האשים את כ"ץ בזיוף שיטתי ובסילוף מגמתי של החומר שעמד לרשותו. התובע הציג שישה מקרים שבהם ציטט כ"ץ לא נכון או פירש בחירות רבה מדי את דברי העדים. התובע טען כי שישה מקרים אלה הם מקרים מייצגים (צנזור 2000, ישיבות בית המשפט, 13.12.00). מאז אותה הצגה של ציטוטים מעוותים בבית המשפט, לא המציאה התביעה רשימה נוספת של ציטוטים.

חקירתו של כ"ץ על דוכן העדים ארכה יומיים. ב־19 בדצמבר 2000 התייעץ כ"ץ עם אחד מעורכי דינו, קרוב משפחה, ועם בני משפחתו. עורכי הדין האחרים, אביגדור פלדמן וחשן ג'בארין, שיחד עם עמותת "עדאלה" ייצגו אף הם את כ"ץ, לא הוזמנו להתייעצות זו ולא ידעו על קיומה. בפגישה השתתף גם היועץ המשפטי של האוניברסיטה (זו נכללה במשפט משום שעורכי דינו של כ"ץ כפו עליה השתתפות במעמד של צד ג). לפי עדותו של כ"ץ, בפגישה זו הופעל עליו לחץ קשה לקבל הסכם פשרה, שנוסח על ידי באי כוחם של הצדדים, אבל ללא ידיעת שאר עורכי הדין שייצגו אותו. כ"ץ הסכים לחתום על ההסכם. ההסכם, המובא כאן בשלמותו, הוא למעשה הודאה של כ"ץ בהאשמות של עמותת אלכסנדרוני:

ברצוני להבהיר, כי לאחר ששבתי ובדקתי את הדברים ברור לי מעל לכל ספק כי אין כל יסוד לטענה כי בוצע בטנטורה הרג של אנשים, לאחר כניעת הכפר, על ידי לוחמי חטיבת אלכסנדרוני, או על ידי כוח אחר של היישוב העברי.

אני מבקש להבהיר כי גם הדברים שנכתבו על ידי הובנו ככל הנראה שלא כראוי, שכן לא התכוונתי לומר שהיה טבח בטנטורה וגם כיום אני אומר שלא היה טבח בטנטורה.

הנני מאמין לאנשי אלכסנדרוני אשר הכחישו את דבר הטבח מכל וכל, ואני חוזר בי מכל מסקנה משתמעת מהעבודה בדבר התרחשותו של הטבח או בדבר הרג של אנשים חסרי נשק וחסרי מגן (צנזור 2000, הודאתו של כ"ץ, 19.12.00).

ההסכם הפתיע לחלוטין את שני עורכי הדין של כ"ץ שלא נכחו בפגישה, ודומה שגם כ"ץ עצמו התחרט על שחתם על ההצהרה. למחרת היום, הוא פנה רשמית לבית המשפט וביקש לחזור בו מהתנצלותו ולהמשיך במשפט; אולם מבוקשו לא ניתן לו. פסיקתה של השופטת לא התייחסה למקרה עצמו, אלא רק לנכונותו או לאי-נכונותו של בית המשפט לקבל את בקשתו של כ"ץ לחזור בו מהתנצלותו.

גם אוניברסיטת חיפה התנהגה כאילו כ"ץ לא חזר בו מהתנצלותו וכאילו הודה למעשה בזיוף העדויות. ב-22 בינואר 2001, דרש התובע מן האוניברסיטה לשלול מכ"ץ את תואר ה-M.A. שלו (צנזור 2000, פניית ארדינסט, 22.1.01). בעקבות פנייה זו, הקימה האוניברסיטה שתי ועדות: האחת, שהשוותה בין הקלטות לבין הציטוטים בעבודת התיזה, והאחרת, שבדקה את נוהלי ההנחיה, מתוך הנחה מוקדמת שגם ההנחיה והשיפוט היו בלתי תקינים.

פרופסור מיכאל ארדון, חבר עמותת "בשער", עמותה אקדמית למעורבות חברתית, יזם הליך חלופי ושכנע את העמותה שלו לקיים ב-2 בפברואר 2001 דיון אקדמי פתוח על הפרשה, בהשתתפות נציגי הצדדים והשופטת פלפל. אולם דיון זה, שניסה לענות על שתי קושיות — מהי אמת היסטורית ומהו מקומו של בית המשפט בהכרעות אקדמיות — לא שינה כהוא זה את מהלך הפרשה.³

בחודשים אפריל-יוני 2001 ישבה על המדוכה ועדה של חוקרים. הוועדה כללה היסטוריון אחד, שעסק בעבר במלחמת 1948, ביוגרף של סדאם חוסיין ושני מומחים לדקדוק ערבי ולשירה איסלאמית קדומה. המשותף לכל הארבעה היה ידיעת השפה הערבית, שנדרשה משום שרוב העדים הפלסטינים שוחחו עם כ"ץ בערבית. אולם בסופו של דבר, השתמשה הוועדה בשקלוט מקצועי, כפי שעשה התובע בזמנו. הוועדה חזרה ובדקה את ששת הציטוטים שהציג התובע בראשית המשפט וצמצמה את רשימת העיוותים החמורים לארבעה מראי מקום בלבד. היא החליטה לא לעסוק כלל ועיקר בשאלה אם היה או לא היה טבח, אלא רק ברמת הדיוק בשימוש במקורות. מסקנתה, שפורסמה ביוני 2001, היתה שבעבודה יש פגמים חמורים (צנזור 2000, הודעת הרקטור, 26.6.01). חמישה חודשים לאחר מכן, בנובמבר 2001, החליטה המועצה ללימודים מתקדמים באוניברסיטת חיפה, על בסיס נתונים אלה, לפסול את עבודתו של כ"ץ ולאפשר לו להגיש עבודה חדשה בנושא, אם יחפוץ בכך (צנזור 2000, החלטת האוניברסיטה, 18.11.01). בהוראת הרקטור, הוסרה עבודתו מעל מדף עבודות הגמר בספריית האוניברסיטה.

בד בבד, החליט בית המשפט העליון בנובמבר 2001 לא להיענות לבקשתו של כ"ץ לחידוש המשפט. עם זאת, סירב בית המשפט לכפות על כ"ץ לפרסם את ההתנצלות ואף קבע שאם עמותת אלכסנדרוני תפרסם את ההתנצלות מטעמה, יוכל כ"ץ לפרסם הודעת הכחשה יום לאחר מכן (צנזור 2000, ההודעה, 15.11.01). העמותה אכן פרסמה את ההתנצלות כמודעה בעיתונים הארץ וידיעות אחרונות, ואילו את ההכחשה של כ"ץ סירבו עיתונים אלה לפרסם וכתבו לו ב-16 בנובמבר כי פרסום ההודעה עלול לסבך אותם מבחינה משפטית. הפרשה הסתיימה, נכון לעת כתיבת מאמר זה, בנכונותו של כ"ץ לכתוב מחדש את עבודת התיזה, כשהוא משוכנע שהפעם יוכל להוכיח מעל לכל ספק שבטנטורה התקיים טבח.⁴

³ עמותת "בשער" פרסמה תמצית של הדיון בביטאונה, ראו, בשער 2001.

⁴ את האירועים החריגים בטנטורה כינה כ"ץ "טבח" כבר בפברואר 2000, בכתבה השנייה בעיתון מעריב (גילת 2000ב).

מה אירע בטנטורה: חמש גירסאות

1. ההיסטוריוגרפיה הישראלית הממסדית

בספר חטיבת "אלכסנדרוני" במלחמת הקוממיות (סיני וריבלין 1964) מתואר הכפר טנטורה כיישוב ערבי שלו, ששכן לחופו של הים התיכון, כ-30 ק"מ דרומית לחיפה, ולא היה מעורב ב"פעילות עוינת" עד לפרוץ המלחמה. הכפר מנה 1,500 תושבים; רובם התפרנסו מחקלאות ומדייג, השאר מצאו את פרנסתם במקצועות שונים בחיפה. אנשי הכפר ניהלו קשרים הדוקים עם היישובים היהודיים בסביבה. בנובמבר 1947 נותק הקשר עם הסביבה היהודית, אולם אנשי הכפר לא השתתפו באופן פעיל בקרבות, עד לאפריל 1948. הכל השתנה עם כיבוש חיפה בסוף אותו החודש ופינוי הכפר השכן, קיסריה, מתושביו. שתי התפתחויות אלה ערערו את ביטחונם של אנשי הכפר. לתוך הפוליטיקה המקומית נכנסו גורמים זרים, פליטים מכפרים אחרים וכ-50 לוחמים של צבא ההצלה הערבי, שתמכו לעוינותו של הכפר (שם, 220–221).

בתוך הכפר התנהל ויכוח בשאלה אם להשתתף במאבק נגד היישובים היהודיים או להגיע להסכם כניעה. לאחר ויכוח קשה, התקבלה ההחלטה להפוך את הכפר ל"בסיס עוין". בשל כך, החליטה מפקדת חטיבת אלכסנדרוני לכבוש את הכפר ולפנותו. עם סיומו המוצלח של הקרב, נתפסו כ-500 שבויים; שאר 1,000 התושבים נסו קודם לכן. בקרב עצמו נהרגו בין 20 ל-30 מתושבי הכפר (שם, 229).

2. ההיסטוריוגרפיה הישראלית החדשה – גירסת בני מוריס

החוקר הישראלי היחיד שעסק בטנטורה הוא בני מוריס (1984, 167–168), שדן בקצרה באירועי אותו קרב. על הגירסה הרשמית הוסיף, כי לא ברור אם תושבי הכפר עזבו מרצונם או הצטוו לעזוב. מוריס מדווח על הפרדת הגברים מן הנשים והילדים ומספר על החלטה לגרש את הנשים והילדים לטול כרם מן הכפר פרדיס הסמוך, לשם הובאו לאחר כיבוש טנטורה.

3. ההיסטוריוגרפיה הפלסטינית

סיפור הטבח בטנטורה מופיע לראשונה בזיכרונותיו של אחד מנכבדי חיפה, מוחמד נימר אל-ח'טיב (1950, 116). ספרו של אל-ח'טיב נחשב בעיני חוקרים רבים כמקור מהימן, ובני מוריס (1984) התבסס עליו כששחזר את אירועי הקרבות בחיפה באפריל 1948. אל-ח'טיב מספר בזיכרונותיו על מפגש עם מרואן עקאב אל-יחיא, בן טנטורה, שדיווח לו על מעשי הטבח שביצעו כוחות יהודיים בכפר, בלילה שבין 22 ל-23 במאי 1948. ההיסטוריון וליד ח'אלידי (1988 [1961] Khalidi) העלה בראשית שנות השישים אפשרות של מעשה טבח בטנטורה וחזר על כך ב-1998, במלאות 40 שנה ל"נכבה". עם זאת, הוא לא הזכיר את מעשה הטבח בעבודתו המונומנטלית על הנכבה, *All that Remains* (1992).

בראשית שנות התשעים גברה ההתעניינות בעיתונות הפלסטינית בישראל ב"נכבה", וכך חזר ועלה נושא טנטורה על סדר היום הפלסטיני. בנובמבר 1991 פרסם העיתונאי מחמד-חוסני נג'יב תחקיר בעיתון כל אל-ערב ובו הגיע למסקנה, בהסתמך על עדויות שגבה מבני הכפר, שבטנטורה נערך טבח.⁵ נג'יב הוסיף פרטים נוספים: הגברים הופרדו מן הנשים, ומקרב קבוצת הגברים הוצא מספר גדול, כ-100 איש — על פי רשימות שהוכנו מראש — למקום בלתי ידוע, שם הם נורו בדם קר בידי החיילים היהודים (נג'יב 1991). שש שנים מאוחר יותר פרסמה העיתונאית הפלסטינית הישראלית רנדא אבו עבד (1997), אף היא בעיתון כל אל-ערב, כתבה על טנטורה, ובה היא מספרת על הפרדת הגברים מן הנשים ועל הוצאה להורג של 95 מהם. גם עיתונאית זו הסתמכה על עדויות הניצולים.

לאחר פרסום פרשת כ"ץ בישראל, פרסם ההיסטוריון הפלסטיני מוצטפא אל-ואלי (2000) עדויות נוספות מפי ניצולי טנטורה המתגוררים במחנה הפליטים ירמוק שבסוריה. מרבית העדויות היו עדויות שמיעה, ומהן עלה כי לאחר ההפרדה בין הנשים לגברים הוצאו להורג כ-100 איש בידי הכוחות היהודיים.

4. גירסתו של כ"ץ

כ"ץ סבר כי בטנטורה התרחשו מעשים חריגים. מעדויותיהם של פליטי טנטורה ושל לוחמים יהודים עולה כי בלילה שבין 22 ל-23 במאי 1948 נערך מצוד אחר גברים בוגרים במטרה להרגם בכל מקום שבו נמצאו, ולאחר מכן בבית הקברות של הכפר (כ"ץ 1998, 88).

כ"ץ בדק את הגירסה הרשמית בעיקר אל מול העדויות שבעל פה שעמדו לרשותו. הוא הרחיב את היריעה בכל הקשור למסכת היחסים בין הכפר לבין היישובים היהודיים בסביבה ובמרכזה הציב את יעקב אפשטיין, מן הדמויות החשובות בזכרון יעקב. אפשטיין הוא האיש, על פי גירסתו של כ"ץ, שהביא להפסקת מעשי ההרג לאחר הקרבות בטנטורה. אפשטיין נטל עוד קודם לכן חלק חשוב בניסיון לשכנע את אנשי הכפר להיכנע ללא קרב.⁶ כ"ץ מעיר, שאי-אפשר לדעת מה היה עולה בגורל אנשי הכפר לו נכנעו ללא קרב, משום שההחלטה והסמכות לקבוע מה לעשות עם תושבים של כפרים שנכנעו או הוכנעו היתה נתונה בידי המפקד המקומי, מפקד גדוד 33 של חטיבת אלכסנדרוני.

כ"ץ חידש בעבודתו בכך שהשתמש בעדויות יהודיות, שתמכו בחלקים מן הגירסה העולה מהדיווחים בעיתונות הפלסטינית. העדויות היהודיות מאששות את הגירסה שלפיה הופרדו הגברים מן הנשים ונעשו מעשי הרג חריגים בכפר — אם כי רוב העדים היהודים, פרט לבודדים, מדברים על הרג של כ-100 מתושבי הכפר שהתבצע תוך כדי השתוללות זעם של הלוחמים בכפר עצמו, ואינם מדווחים על הרג שיטתי. ההשתוללות נגרמה בעטיו

⁵ ראו נג'יב 1991. ארבעה עדים מספקים את עיקר החומר לעיתונאי זה: עבד רחמן אלערג'א דכאנש (אבו פהמי), פוזי טנ'י (אבו חאלד), החאג'ה אם דאוד וזיאד חצאדיה (אבו צאלח). נג'יב העריך כי כ-105 איש נטבחו בטנטורה.

⁶ ביומנו של אפשטיין, המצוי בארכיון המקומי בזכרון יעקב, אין כל אזכור לפרשת הטבח.

של ירי על חיילי הגדוד לאחר שהכפר כבר נכנע לכאורה, ובעקבות הריגתו של מפקד אהוד. עדיו הפלסטינים של כ"ץ, כפי שהם מופיעים בפרק הרביעי בעבודתו, מדברים רובם על הוצאה שיטתית להורג של כ-100 גברים על חוף הים. רוב אלה שמדברים על הוצאה שיטתית להורג מציינים את שמשון משביץ, איש ש"י (שירות ידיעות) מגבעת עדה, כאחראי להוצאה להורג, וכאמור, את יעקב אפשטיין מזכרון יעקב, כמי שמנע את המשך מעשה ההרג ובכך הציל רבים מתושבי הכפר (שם, 107–111; 150–157). כ"ץ הוסיף גם עדויות של אנשי זכרון יעקב, שעסקו בקבורת גופות התושבים שנהרגו בידי הלוחמים. האחראי על הקבורים נזכר כי קבר כ-250 גופות בקבר אחים. מעשה איסוף הגופות והטלתן לתוך קבר אחים נחרת גם בזיכרונם של הפליטים הפלסטינים שראיין כ"ץ (שם, 146).

שני עדים יהודים חזרו בהם מעדותם: שלמה אמבר, בתצהיר לבית המשפט, ודן ויתקון, שהתעתד להגיש תצהיר שמכחיש את הדברים שיוחסו לו, לו היה משפטו של כ"ץ נמשך. העדים שהעידו על מעשה הקבורה לא חזרו בהם, אולם המשפט נפסק ואין אנו יודעים כיצד היו נוהגים לו היו מגיעים לדוכן העדים.

5. גירסתי לפרשה

כ"ץ השתמש באופן חלקי בלבד בעדויות הרבות שאסף, כ-60 שעות של הקלטות, ולא היו בידי כל התעודות הצבאיות שניתן להגיע אליהן היום. כמו כן, הוא לא היה מודע לעדות של נימר אל-ח'טיב או לעדויות שליקט אל-ואלי (2000). האזנה מלאה לקלטות ושקלוטן, כמו גם ניתוח של חומרים ארכיוניים נוספים, מאפשרים, לעניות דעתי, נקיטת עמדה קטגורית אף יותר מזו המשתמעת מן התיזה של כ"ץ, ודומה לזו הננקטת על ידיו בימים אלה בדיון הציבורי (צנזור 2000, הודעת כ"ץ, 20.12.01).

העמדה המובאת כאן מבוססת על עמדה היסטוריוגרפית המעניקה תוקף שווה לעדויות שבעל פה ולמסמכי ארכיון, פוליטי או צבאי. אלה וגם אלה נתפסים כפרשנויות מוטות של מציאות נתונה, והם מותירים להיסטוריון מרחב ניכר של פרשנות בבואו לחלץ מהם משמעויות. במקרה הנדון, עמדה זו מעניקה מעמד עדיף לעדויות צולבות, יהודיות וערביות, על פני אירוע או עדות בודדים. על רקע עמדה זו, אפשר לקבוע כחלק מדיון היסטוריוגרפי במלחמת 1948 – על כל ההשלכות הפוליטיות, המוסריות והאידיאולוגיות של קביעה כזו – שבטנטורה בוצע טבח מן הקשים ביותר במלחמת 1948. הטבח בוצע בשני שלבים: הראשון, בהתקפת זעם ברחבי הכפר לאחר כיבושו; והשני, בהוצאה שיטתית להורג של נערים וגברים על חוף הים. למעשים אלה נלוו מקרים קשים של הפרדת ילדים מאבותיהם, הרג אבות אל מול בניהם, התעמרות בנשות הכפר, אולי אף מקרה אונס אחד, וביזה כללית של תכשיטים וחפצי ערך. אי-אפשר, בהתבסס על החומר הקיים, לקבוע את מספרם המדויק של ההרוגים, אולם ניתן להעריך שמדובר בסביבות 200 עד 250 איש שנטבחו בדרך זו או אחרת.

עדים יהודים מתארים באופן ברור את התקפת האמוק בכפר עם סיום הקרבות;

ההוצאות להורג, לעומת זאת, מדווחות על ידי עדי ראייה ושמיעה פלסטינים רבים, ועל ידי מספר מצומצם של עדים יהודים. חודש לאחר פרסום הפרשה בעיתון מעריב, הסכימו שני עדים יהודים נוספים לדווח על טבח, ולא רק על התקפת האמוק. אלי שמעוני, מי שהיה אחראי על הגיוס לחטיבה, בן 71 ביום העדות, התראיין אצל אמיר גילת ואמר: אין לי ספק שהיה טבח בטנטורה. לא הלכתי ברחוב וצעקתי את זה. כי זו לא גאוה גדולה. אבל ברגע שהעניין התפרסם, צריך לומר את האמת. אחרי 52 שנה מדינת ישראל מספיק מבוגרת וחזקה, כדי להתמודד עם עברה (גילת 2000ב).

שמעוני מעיד ששמע על הטבח, ולא ראה אותו, מפי שלושה אנשים שמסרבים היום לחזור על עדותם. לפי עדות זו,

הובילו אותם [את השבויים] בקבוצות למרחק של כ-200 מטר הצדה, ושם ירו בהם. בא לשם מישור ואמר, "בן-דוד שלי נהרג במלחמה". המפקד שלו שמע את זה והורה לחיילים לקחת קבוצה של חמישה-שבעה איש. לקחו אותם הצדה וירו בהם למוות. אחר כך בא מישור אחר וסיפר שאחיו נהרג באחד הקרבות. על אח מקבלים יותר. אז הורה המפקד לקחת קבוצה גדולה יותר וירו גם בהם וכך זה נמשך (שם).

חלק מן העדויות של יהודים בפרשה מתעצעות ולא ישירות. כך למשל, שאול דגן, ההיסטוריון של זכרון יעקב, דיווח אף הוא לגילת, שלפני 15 שנה סיפרו לו יעקב אפשטיין וצבי צוקרמן, שאינם בחיים עוד, כי אנשי חטיבת אלכסנדרוני ביצעו טבח בטנטורה, ולכן לא נתנו להם להיכנס לכפר (שם).

כאמור, רק שני עדים יהודים חזרו בהם מעדותם בתצהיר לבית המשפט (אמבר וויתקון). טוביה לישנסקי, שתיאר את התקפת האמוק, נפטר בינתיים; יוספיקו כהן, יוסף גרף ויואל סולניק לא העידו במשפטו של כ"ץ משום שזה נקטע כאמור יומיים לאחר שהחל, עקב הסכמתו של כ"ץ לחתום על הסכם ההתנצלות.⁷ התיאורים של הפרדת אבות מבניהם

⁷ על התקפת האמוק מדווחים יוסף גרף (ראיון, 13.3.97, קלטות 4 ו-5), יוספיקו כהן (ראיון, 23.4.97, קלטת 9), טוביה לישנסקי (ראיון, 18.3.98, קלטות 9 ו-10) ומרדכי סוקולר (ראיון, 16.3.97, קלטות 13 ו-14). על הוצאות להורג מדווחים מיכה ויתקון (ראיון, 2.3.97, קלטת 3), יואל סולניק (ראיון, 17.6.97, קלטת 5), ורמז לכך נמצא אצל שלמה אמבר (ראיון, 31.3.97, קלטות 1 ו-2). על ההוצאה להורג מדווחים כל מרואייניו של אל-וואלי (2000) ומחמוד פוזי טנג'י (אבו ח'אלד, ראיון, 9.5.97, קלטת 14), נמר דיב עלי ג'רבאן (ראיון, 13.3.97, קלטות 14 ו-15), מוצטפא מצרי (אבו ג'מיל, קלטת 16.2.97, קלטת 15), אחמד צאלח זראע (אבו סוהייל, ראיון, 21.4.97, קלטות 16 ו-17), מחמד עבד אל-רזאק חסאדייה (אבו ריאצ', ראיון, 21.5.97, קלטת 19), ג'מיל חסן עבד אל-מאלכ ח'ליל (אבו ג'אסר, ראיון, 5.4.97, קלטת 20), ג'מילה אחסאן ח'ליל (אם ג'אסר, ראיון, 5.4.97, קלטת 20), מחמד אבו נדא (אבו עאדל, ראיון, 5.4.97, קלטת 21), ג'מיל אבו נדא (ראיון, 5.4.97, קלטת 21), סולימאן זהדי אבו נדא (אבו סולימאן, ראיון, 5.4.97, קלטת 21), צאלח עבד אל-רחמן אבו משאייח' (אבו מחמד, ראיון, 25.7.97, קלטות 22 ו-23).

והתעמרות בנשות הכפר הם כולם תיאורים פלסטיניים,⁸ אם כי ירי למוות בשתי נשים בכפר מאושר על ידי עדים יהודים וערבים כאחד. התעודות מארכיון ההגנה ומארכיון צה"ל מלמדות על עניין של לשכת הרמטכ"ל⁹ במעשים חריגים שנעשו בטנטורה לאחר תום הקרבות, על תשובת מפקדי המקום שמדובר היה ב"התלהבות הניצחון", על שמועות שהגיעו לאו"ם על מעשים כאלה ועל עיסוק בקברי אחים, בשל החשש מפני מגפה ומחלה בכפר לאחר הכיבוש.¹⁰ ב-31 במאי 1948, שמונה ימים לאחר תום הקרבות שבהם נהרגו לכאורה רק 20 ערבים, כותב מפקד הנפה למפקד חבל נפתלי: "טפל שיקברו גופות הערבים אשר בטנטורה ותמנע מגיפה. לא יתכן שלא תקיים מה שמטילים עליך. הפעם הכוונה לתכנון טנטורה. היית צריך להספיק מלא" (כך במקור). יומיים אחר כך הגיעה תשובה: "בתשובה למכתבך בנוגע לקבורת הערבים שבטנטורה. עליי לציין שאת כל ההרוגים שהיו בטנטורה קברנו, אך לצערי מתים שם יום פרות וסוסים". תשעה ימים מאוחר יותר קיבל מפקד החבל את הדיווח הבא: "בדקתי אתמול את קבר האחים בבית הקברות בטנטורה. מצאתי הכל בסדר".¹¹

השתמעויות רחבות

ההיסטוריוגרפיה של המלחמה

לא במקרה מובאים המעשים החריגים בטנטורה, כפי שהם עולים מעדויות מרואייניו, רק בפרק הרביעי בעבודתו של כ"ץ ואינם מובאים כעבודת תיזה בפני עצמה. גם אם לא היטיב לתאר זאת, כ"ץ מתייחס למעשים החריגים כחלק מדיון כולל יותר במה שאירע, לדעתו, במורדותיו הדרומיים של הר הכרמל. הטרדה, כיבוש, גירוש ומעשי הרג היו חלק מאותה פעולה, שחזרה ונשנתה בכל חמשת הכפרים במורדות ההר במהלך החודשים מאי–יולי 1948. האירועים שם היו חלק ממסכת כוללת יותר של פעולה צבאית יהודית מול אוכלוסייה

⁸ לגבי הפרדת ילדים מאבותיהם והריגת האבות לנגד עיניהם של הילדים, ראו ראיון עם מוצטפא מצרי (אבו ג'מיל, ראיון, 16.2.97, קלטת 15). לגבי ההתעללות בנשים, ראו יוסרא וחדיד אבו מאצ'י (ראיון, 15.10.97, קלטת 18).

⁹ הרמטכ"ל יעקב דורי היה חולה באותה תקופה, והעניינים נוהלו על ידי סגנו, יגאל ידין.
¹⁰ ואלה מסמכי צה"ל:

ארכיון צה"ל תיק א' 18, המופיע בתיק 46 משלוח 4663/49. חליפת מברקים בין מפקד הנפה למפקד החבל, ב-29.5.48 וה-31.5.48, דנה בקבירת גופות הערבים מחשש למגיפה. דהיינו, שבוע לאחר הקרב עדיין לא נגמר הטיפול בקבר האחים לפי מסמך זה ומסמך נוסף באותו ארכיון, בתיק א' 4/ מה-1.6.48, אף הוא בתיק 46 משלוח 4663/49.

בארכיון צה"ל בתיק 35 משלוח 2687/49, בתיק 143 משלוח 481/49 ובתיק 57 משלוח 4663/49 — ביקש הרמטכ"ל יעקב דורי לדעת מדוע נעשו מעשי חבלה רבים לאחר הקרב, ותשובת החטיבה היתה שמדובר ב"התלהבות הניצחון". קשה להניח שב"מעשי חבלה" הכוונה היתה לפיצוץ בתים. לא מדובר בשום מקום על פיצוץ, על כן זוהי חבלה מסוג אחר.

¹¹ ארכיון צה"ל, תיק א' 18, המופיע בתיק 57 משלוח 4638/49.

אזרחית פלסטינית ב-64 כפרים שנמצאו בין תל-אביב לחיפה (רק שני כפרים מתוכם נותרו על תלם בתום הקרבות). דומה היה גם גורלם של עשרות כפרים אחרים בגליל, בפרוזדור ירושלים ובנגב הצפוני. בכל אותם מקומות לא התנהלה לוחמה בין כוחות צבאיים סדירים, אלא בוצעה פעולה צבאית של כוח יהודי לוחם בתוך אוכלוסייה כפרית, שרק במקומות מסוימים זכתה לתגבור משמעותי של מתנדבים מארצות ערביות סמוכות או של גייסות סדירים של מדינות ערביות, שנכנסו לפלסטין ב-15 במאי 1948. במישור החוץ, כמו גם במרבית הגליל, עמדה האוכלוסייה האזרחית הערבית ברובה לבדה אל מול הכוח היהודי הלוחם. במגע הזה שבין כוח לוחם של צעירים יהודים – חלקם נערים בני 16 ו-17 – לבין אוכלוסייה אזרחית ערבית, היו גילויים של אנושיות, כמו גם של אכזריות – כפי שעולה הן מן הפרקים האחרים בעבודתו של כ"ץ והן מן העדויות הרבות שהקליט.

מבט זה בתיזה של כ"ץ על הכפרים אום זינאת, טנטורה, ג'בע, אג'זים ועין ג'זאל מספק את ראשיתה של מסגרת אנליטית חדשה להבנת פרקים מסוימים במלחמת 1948 ופרקים מרכזיים ב"נכבה" הפלסטינית. במסגרת חדשה זו, אין מקום לשימוש במושגים של מהלכים צבאיים או מלחמתיים לתיאור השתלשלות האירועים במישור החוץ או בנפת עכו (הלא היא הגליל המערבי בשיח הציוני). בשני אזורים אלה – הראשון, שטח שיועד למדינה היהודית לפי החלטה 181 של האו"ם והשני, חלק שנכבש וסופח מתוך המדינה הערבית המיועדת לפי אותה החלטה – היו מצויים מרבית הכפרים הפלסטיניים שהוכרזו, ועל אדמותיהם הוקמו יישובים יהודיים חדשים בשנותיה הראשונות של המדינה.

בספרות ההיסטוריוגרפית המקצועית, המהלכים הצבאיים שהתרחשו בארץ מאז ה-15 במאי 1948 נתפסים כחלק ממלחמה כוללת בין שני צבאות. ההנחה העומדת בבסיס ספרות תיאורטית זו היא, שהמיומנות הנדרשת לשחזור העבר היא זו של ההיסטוריון הצבאי. זוהי מיומנות המדגישה את האסטרטגיה והטקטיקה הצבאיות של שני הצדדים כגורמים החשובים ביותר שמסבירים את התרחשות האירועים, וקובעים גם את ההתייחסות המוסרית למעשים שנעשו. כך, למשל, פגיעה בכפר תוך כדי קרב בין שני כוחות לוחמים נתפסת כחלק אינטגרלי משדה הקרב וכפעולה המתחייבת מן הניסיון להכריע את המאבק בין שני מחנות (מדינות, תנועות לאומיות או ארגונים). במהלך מלחמה, מתרחשים מעשי טבח חריגים, שאינם קשורים להתפתחות בשדה הקרב ואינם מקבלים לגיטימציה מוסרית בכתיבה ההיסטוריוגרפית הצבאית.

אני מציע התבוננות בהתרחשויות שלאחר מאי 1948 בישראל/פלסטין מתוך הפרדיגמה של טיהור אתני. מבחינה היסטוריוגרפית, מדובר כאן במעשים של מדיניות פנים של שלטון מול אזרחים. אין כאן שדה קרב, אלא פעולה כוחנית של שלטון חדש בתוך מרכזי אוכלוסייה אזרחית. האידיאולוגיה האתנית והאסטרטגיה ההתיישבותית והדמוגרפית הן הנותנות כאן, ולא האסטרטגיה או הטקטיקה הצבאיות. מעשי הטבח, בין אם הם מתוכננים ובין אם לאו, הם חלק בלתי נפרד ולא חריג של מעשה הטיהור האתני, שבדרך כלל מתבצע בהצלחה גדולה "רק" באמצעות גירוש וסילוק.

העדויות בארכיון של השלטון המבצע את הטיהור האתני אינן מאפשרות לשרטט תמונה ברורה של האירועים שהתרחשו, משום שמטרת השלטון מלכתחילה היא יצירת עמימות, הן בפקודות והן באופן שבו מתועד מעשה הטיהור. מכאן נובעת החשיבות הרבה שבשימוש בעדויות של אנשים שהיו בשטח – קורבנות, או מבצעי הטיהור האתני. מעשה השחזור נעשה בעיקר, אם כי לא רק, באמצעות הגישור בין הזיכרון הקולקטיבי והאישי של הקורבן לבין הזיכרון של המקרבן.

במרכזה של דוקטרינת הטיהור האתני עומדים מעשי גירוש, ולא מעשי טבח, כפי שמדווח טים ג'ודה (Judah 2000), אחד המתכוננים המנוסים ביותר במלחמות הבלקן האחרונות. במלחמות אלה, במהלך פעולות הטיהור, בוצעו מעשי הרג נקודתיים, שנבעו מרגשי נקם יותר מאשר מתוכנית ברורה וקבועה מראש. עם זאת, התוכנית לטיהור אתני נעזרה בהרג, לא פחות מאשר בגירוש מסודר, כדי לקבוע עובדות אתניות חדשות בשטח. על פי כל הגדרה, פופולרית או אקדמית, המקרה של טנטורה בולט כמקרה קלאסי השייך למציאות של טיהור אתני. האנציקלופדיה המשפחתית הציניסון¹² מגדירה טיהור אתני כגירוש בכוח, שנועד ליצור הומוגניות דמוגרפית של טריטוריה, שהיתה במקורה מעורבת. מטרת הגירוש היא להביא לנטישת בתים בכל אמצעי אפשרי, כולל אמצעים אלימים, כמו במקרה של פינוי המוסלמים מקרואטיה לאחר הסכם דרייטון ב-1996. מחלקת המדינה האמריקאית מחזיקה בהגדרות דומות ומוסיפה, כי לדעתה תמצית הטיהור האתני היא מחיקת ההיסטוריה של מקום מסוים על ידי ריקונו מאוכלוסייה קודמת בכל האמצעים ובאווירה המכשירה מעשי נקם וטבח, שתוצאתם במרבית המקרים היא לידתה של בעיית פליטים חדשה. דוח של מחלקת המדינה האמריקאית בחן לעומק במאי 1999 את המקרה של העיר פק שבמערב קוסובו, שרוקנה בתוך 24 שעות. השיטתיות היתה בתוכנית לגרש, לא לטבח, את הקוסוברים. סוגים שונים של מעשי הרג הם תוצאה בלתי נמנעת של מהלך כזה (United States, State Department 1999).

הגדרות דומות קבע גם האו"ם, בדוח שכתבו אנשי המועצה לזכויות אדם (United Nations 1993, notes 211–216). הדוח קושר בין הרצון לכפות שליטה אתנית על אזור מעורב – יצירת סרביה הגדולה – לבין גירוש ואמצעים אלימים אחרים. הדוח מתאר פעולות של טיהור אתני ככוללות הפרדת נשים מגברים, מעצר גברים בוגרים, פיצוץ בתים ויישוב אוכלוסייה אחרת באותו אזור מאוחר יותר. במקומות מסוימים בקוסובו, מליציות מוסלמיות מקומיות גילו התנגדות ולעתים התפתח קרב קשה; במקומות כאלה, הסתיים הגירוש גם בטבח. כמעט כל העדים היהודים שדיווחו על טבח בטנטורה קשרו אותו, כזכור, לעובדה שנתקלו בהתנגדות מקומית.

העבודה האקדמית הממזה ביותר העוסקת בהגדרותיו של הטיהור האתני נכתבה על ידי דרגן פטרוביץ' (Patrović 1994), הקושר בין מאבק לאומי והקמת אומות חדשות לבין

¹² Hutchinson 2000, גירסה אלקטרונית של האנציקלופדיה הרגילה.

מעשה הטיהור האתני. על פי פטרוביץ', הדרג הפוליטי מטיל את משימת הטיהור על הדרג הצבאי באופן לא שיטתי ובלי הנחיות מדויקות, אבל המטרה ברורה. פטרוביץ' ואחרים מפנים את תשומת הלב להבדל שבין מעשי טבח שהם חלק מג'נוסייד, שם מעשה הטבח מתוכנן מראש, לבין טבח שהוא פועל יוצא של שנאה ותחושות נקם על רקע הוראה כללית לטיהור אתני (Naimark 2000, 1–10).

במקרה של פלסטין, הטיהור התרחש על פי תרחיש שנחזה ב"תוכנית ד"13 מ-10 במאס 1948, ועל פיו יש לנקות מאוכלוסייה מקומית את השטח שהסוכנות היהודית ייעדה למדינה היהודית – השטח שהוקצה בהחלטת האו"ם 181, ושטח נוסף שנקבע על פי שיקולים אסטרטגיים. כ"ץ לא עסק בנושא באופן ממוקד, אבל הקלטות שהקליט, ובמיוחד עדויות הקצינים היהודים, מספקות חומר מרתק על הדרך שבה הוצאה לפועל "תוכנית ד" לאחר שהועברה לחטיבת אלכסנדרוני, ומשם לגדוד 33 שנכנס לטנטורה. באופן כללי, כל הטיהור האתני של פלסטין, ובאזור החוף בין חדרה לחיפה במיוחד, התבצע ללא הוראות ברורות מלמעלה, כפי שהעיד מפקד הגדוד שכבש את טנטורה. על פי ההוראות, מפקד שכבש כפר היה חופשי לגמרי להחליט מה לעשות עם תושביו, בין שנכנעו ובין שנלקחו בשבי.¹⁴ "תוכנית ד" עדיין מכונה בספרות המקצועית תוכנית צבאית. כך, למשל, הגדיר אותה רק באחרונה ברוך קימרינג (2001, 273) כדוקטרינה צבאית שכיוונה את פעולות "ההגנה" במלחמת 1948. הפעולות החלו ב-14 במאי 1948, כשמפקדת "ההגנה" פקדה על כל יחידות הצבא "לעבור למצב ד", קרי, תחילת ביצועה של התוכנית הלכה למעשה.

"תוכנית ד" לא היתה רק תוכנית צבאית, אלא גם תוכנית מדינית להשתלטות יהודית על מוסדות מנדטוריים לשעבר. אבל כלפי האוכלוסייה הפלסטינית בתוך השטח שהפך למדינה היהודית, היא היתה הנחיתת על טיפוסית למעשי טיהור אתני. כשהכריז הרמטכ"ל על "מצב ד", הוא הכריז על תחילתו של מעשה הטיהור האתני במישור החוף ובגליל, בקרב מאות יישובים פלסטיניים. כפי שקימרינג אכן כותב, "הדוקטרינה שיקפה בבירור את השאיפה האידיאולוגית הציונית המקומית להגיע לרצף טריטוריאלי יהודי מרבי, נקי מנוכחות ערבית, כתנאי להקמת מדינת לאום יהודית אקסקלוסיבית" (שם, 274).

הנוהל שעל פיו פעלה חטיבת אלכסנדרוני בכיבוש כפר היה לגרש את התושבים בעוד הקרב בעיצומו. כך עשתה כשכבשה וגירשה את תושבי חירייה, כפר סבא הערבית, קיסריה, סקיה ואום זינאת, ומאוחר יותר את תושבי עין ג'זאל (עין איילה של היום), אג'זים (כרם מהר"ל) וג'בע (גבע כרמל). הכפרים לא כותרו בשלמות; אחד האגפים נותר פתוח, בכוונה תחילה. בטנטורה, לעומת זאת, בגלל ליקויים בתיאום בזמן הקרב, הוקף הכפר בשלמות; ספינות הפלי"ם חסמו את דרך המילוט מן הים, יחידות אלכסנדרוני חסמו את שאר האגפים על היבשה, ולתושבים לא נותר פתח לבריחה. הריכוז של תושבי כפר כה גדול בידי הכובש

¹³ "תוכנית ד" היתה תוכנית אסטרטגית שהוכנה על ידי "ההגנה" לקראת סיומו של המנדט הבריטי ואל מול איום של הליגה הערבית להתנגד בכוח ליישומה של החלטת החלוקה.

¹⁴ ראיון עם בן ציון פרידן, 23.3.97, קלטת 12.

— כזכור, מדובר בכ-1,500 תושבים — ייתכן שיצר פחד שהוליד את "התקפת האמוק". ואילו הריכוז של כ-200 עד 300 שבויים על החוף עורר חרדה, שייתכן שהובילה לטבח על החוף. כפי שעולה ממברק שנשלח אל המג"ד, ומצוטט בספר חטיבת "אלכסנדרוני" במלחמת הקוממיות (סיני וריבלין 1964, 229): "אני חושש מן המספר הרב של השבויים". לדברי המג"ד, בתגובה, "הוריתי לו להציב כמה חוליות מקלע על הבתים מסביב ולהרחיק את אנשיו מהשבויים לכל ינסו אלה 'להתלבש עליהם'" (שם). מעדויות מבצעי הטבח עולה, שכמה ראו בו מעשה חיובי של מערכת המודיעין, שנועד למנוע מאנשים צעירים להפוך לחיילים; אחרים תפסו זאת כנקמנות אישית.¹⁵

למסגרת קונספטואלית חדשה זו — המבחינה בין מעשי טבח לטיהור אתני, אך ב־בזמן גם מצביעה על יחסי הגומלין ביניהם — יש השלכות פוליטיות מרחיקות לכת, ולכן אפשר לשער שתעורר בעתיד התנגדות רבה. כאמור, שלא במתכוון, תרם כ"ץ לכינונה, משום שביקש להרחיב את המחקר ההיסטוריוגרפי של מלחמת 1948 מעבר לקווי המתאר שנטו על ידי הוויכוח בין "ההיסטוריונים החדשים" ל"ישנים" (Pappe 1998 ; 1993). שני הצדדים בוויכוח התמקדו עד כה בתיאור מקרו־היסטורי של האירועים ולא עסקו במחקר נקודתי, מיקרו־היסטורי. זאת משום שהחומר הארכיוני, שעל פירושו ועל עיבודו נסב הוויכוח בין היסטוריה "חדשה" ל"ישנה" בישראל, לא אפשר "תיאור עבה" של אירועים נקודתיים. לשם כך, היה צורך בשימוש בתיעוד שבעל פה באמצעות ראיונות, ואף בקבלת גישה גמישה יותר למעשה השחזור ההיסטורי — כזו היונקת מפרשנות השפה והתרבות מכאן, ומשיטות מחקר במדעי החברה מכאן.

כ"ץ התכוון לחרוג אל מעבר למתווה של בני מוריס, שבספרו לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים (1984) פתח צוהר למבט ישראלי חדש על מה שהתרחש במלחמת 1948. מוריס עשה זאת בכך שמנה אחד לאחד את הכפרים והשכונות שנכבשו על ידי הכוחות היהודיים הלוחמים ותיאר בתמציתיות (לרוב במשפט אחד או שניים) את שאירע בכל אחד מן המקומות האלה. כ"ץ, לעומת זאת, ביקש לבדוק בפירוט מה אירע באחד מן המקטעים שהוזכרו על ידי מוריס.

כ"ץ יכול היה לחרוג אל מעבר לקווי המתאר ששורטטו עד כה, בעיקר משום שמחקרו כלל מרכיבים רבים של גישור: גישור בין עדויות יהודיות לבין עדויות פלסטיניות על ה"נכבה", בין ממצאים של היסטוריוגרפיה ישראלית חדשה לבין היסטוריוגרפיה פלסטינית, ובין מסמכים פלסטיניים למסמכים ישראליים. מחקר המבוסס על גישור כזה הוא הציר המרכזי שעליו יכול וצריך להיבנות סדר היום המחקרי בעתיד. עבודתו של כ"ץ נשענת על רבדים מוקדמים יותר של גישור היסטוריוגרפי בין ישראלים לפלסטינים, שאפשרו הכרה ישראלית בנרטיב הפלסטיני ובממצאי המחקר הפלסטיניים, שעד להופעתה

¹⁵ ראו ראיונות עם יוספיקו כהן (ראיון, 2.3.97, קלטת 3) וטוביה לישנסקי (ראיון, 18.3.98, קלטות 9 ו-10).

של ההיסטוריה החדשה לא כובדו בישראל ונחשדו כתעמולה גרידא. גישור כזה זקוק לכמה תנאים מקדימים על מנת להבשיל ולהצלח. הוא יכול להתנהל רק באווירה של פיוס פוליטי, המצמיחה ראייה היסטורית ביקורתית בצד החזק שבמשוואת הסכסוך, והוא יבשיל רק באווירה היסטוריוגרפית רב-קולית.

וכך אכן היה: תהליך הפיוס שהחל בשנות השמונים הצמיח היסטוריה ישראלית חדשה, שהחדירה את מאמצי הפיוס הפוליטיים גם אל המחקר על העבר, מתוך כוונה לחקור ולהבין מה התרחש בו. היסטוריונים שעסקו במחקר זה, ושכנו "היסטוריונים חדשים", כתבו את תולדות מלחמת 1948 תוך אימוץ פרקים מרכזיים בנרטיב הפלסטיני של ה"נכבה". במקביל, ולא תמיד בקשר ישיר לדיון על העבר, נחשפה האקדמיה הישראלית לגישות רבות במחקר ההיסטורי ובחקר הזיכרון הקולקטיבי. הקשרים אידיאולוגיים ופוליטיים של ייצור ידע על העבר החלו נתפסים כחלק מן המציאות, שגם אם יש להיזהר מהם, אי-אפשר לכתוב במנותק מהם. כחלק מתובנות חדשות אלה, ניתן ביטוי גם לקשר שבין עוצמה לידע, בין השאר, במאמרים שונים על דפי תיאוריה וביקורת (ראו, למשל, רז-קרקוצקין 1993 ורבינוביץ 1993).

המודעות לקשר שבין עוצמה לידע התחזקה עם השינוי במעמדו של המחקר הישראלי העוסק בסכסוך הישראלי-פלסטיני במרכזי המחקר המדעיים בעולם. מסיבות מגוונות, שלא כאן המקום לפרטן, המחקר האקדמי הפלסטיני זכה מאז סוף שנות השמונים לגיטימיות רבה יותר מזו של המחקר הישראלי הציוני, שנחשד יותר מבעבר בתעמולתיות (לתיאור מפורט של תהליך זה, ראו Pappe 1999b, 1–8). מאז האינתיפאדה הראשונה, התנהל תהליך הלגיטימציה המחקרית של הנרטיב הפלסטיני במקביל לדה-לגיטימציה של הנרטיב הציוני. הלגיטימציה של הנרטיב הפלסטיני תורגמה להתעניינות מחקרית בזוטר, במפסיד ובקורבן. מבחינה מתודולוגית, מאגרי התעודות של קבוצות השייכות ל"צד המפסיד" בהיסטוריה האנושית (נשים, אפריקאים-אמריקאים, עמים ללא היסטוריה, פועלים, איכרים ואחרים) הם זיכרונות המתועדים בהווה על ידי בעלי הדבר עצמם, ולא עוד באופן בלעדי על ידי חברים מן הקבוצה השלטת. אפשר, כמובן, לחלץ משמעויות חדשות גם מתעודות שמחבריהן הם בני הקבוצה החזקה, אבל אין די בכך. התבוננות על הסכסוך הישראלי-פלסטיני בכלל ועל ה"נכבה" בפרט, מנקודת מבטו של הקורבן והמנוצח, יכולה להיעשות בעיקר באמצעות שימוש בזיכרונותיהם של פליטים מ-1948. שימושים בזיכרונות אלה, שנעשו עד כה על ידי נפאז נזאל (Nazzal 1974) וסוזן סליומביץ' (Slyomovics 1998), מעידים עד כמה שונה התמונה ההיסטוריוגרפית העולה מזווית זו. כ"ץ הלך בדרך זו ויחד עם חוקרים אחרים (כנענה ואישתייה 1987, Kutab 1987 ואל-מדוור 1994) תרם להעמדת מסגרת אנליטית חדשה ל"נכבה", שלא מצויה במחקרים של היסטוריונים ישראלים, חדשים כישנים, שרובם ככולם כתבו עבודות נרטיביות, ללא מסגרת ניתוחית.¹⁶

¹⁶ כך למשל, "ההיסטוריונים הישנים", נתנאל לורך (1989) ואלחנן אורן (1976), ו"ההיסטוריונים החדשים", בני מוריס (1984) ואילן פפה (Pappe 1988).

בלי הכנה מספקת ובלי הבהרה תיאורטית, הברורה לעצמו ולקורא, על הדרך שבה בחר, פעל כ"ץ בהתאם למתודולוגיה המתבקשת מגישור היסטוריוגרפי כזה. בארכיב הצבאי הישראלי קיים מעט חומר רלוונטי שעשוי להאיר גם את הזווית של קורבנות ה"נכבה", ואת המעט שיש אי-אפשר להבהיר ולפרש ללא התוספות והתובנות של משתתפי המערכה של 1948 עצמם. עבודתם של כ"ץ ושל חוקרים רבים אחרים נזקקת אפוא להיסטוריה שבעל פה, לא פחות ואולי אף יותר מן הצורך להישען על המסמך הצבאי והפוליטי מאותה תקופה, אשר ככל מסמך – הוא סלקטיבי, במכוון ושלא במכוון.

בשנים האחרונות, במיוחד לאור ההתפתחויות בתחום ההקלטות האלקטרוניות, זכתה ההיסטוריה שבעל פה להכרה בקהילה האקדמית העולמית. כך, למשל, בארצות הברית יש היום יותר מ-1,000 תוכניות אוניברסיטאיות העוסקות בהיסטוריה שבעל פה.¹⁷ גם מעמדה של התעודה הכתובה השתנה בעשורים האחרונים, ואין היא נחשבת עוד לאותנטית או למהימנה יותר מעדויות שבעל פה. עד כמה תקפה הערכה מחודשת זו, ניתן ללמוד מעיון בתעודות השמורות בארכיון צה"ל על מלחמת 1948. מרבית התעודות הן דיווחים והתכתבויות בין אנשי צבא, שמטרתם היתה לעתים לפאר את חלקם במערכה ולהצניע מעשים ומחדלים כאלה ואחרים, לא פחות מאשר לדווח.¹⁸ זאת ועוד, גם כשהיסטוריונים מבססים את עבודתם אך ורק על תעודות כתובות, הם עוסקים לעתים קרובות בניחושים ונעזרים בדמיונם לשחזור האירועים.

ההיסטוריה שבעל פה אינה תחליף לתעודות ארכיוניות, אבל היא חומר חשוב להשלמת פערים ולאישוש חומרים כתובים, שמרביתם מדווחים רק על שלד של אירוע ותו לא. כך, למשל, כאשר בספר ההגנה (סלוצקי 1972) יש התייחסות קצרה לפעולת כיבוש של כפר או לטיהורו, הופך האירוע בספרי ההיסטוריה הפלסטיניים לתיאור מפורט של התקפה, של גירוש, ובמקרים מסוימים של טבח. ואכן, במקרה של טנטורה, הטבח לא היה מתגלה ללא העדויות שבעל פה מן הצד הפלסטיני – שאושרו מאוחר יותר על ידי עדויות יהודיות – כיוון שהתעודות המעטות הנגישות בארכיון צה"ל אינן מספיקות לשחזור המקרה, אלא רק רומזות על קיומו של טבח.¹⁹ במקרה זה, התעודות מסייעות רק למילוי חללים שהותירו העדויות שבעל פה, ולא להפך.

בכתב הגנה שלו על כ"ץ מביא מנחה העבודה, קייס פירו, ניתוח מרתק של התפתחות ההיסטוריה שבעל פה, ונתלה באילנות גבוהים כדי להבהיר את עמדתו. בכל הדיון שערכה ועדת החקירה של אוניברסיטת חיפה בנושא אין זכר לתגובה זו של פירו (צנזור 2000,

¹⁷ ראו אתר אינטרנט על הנושא: University of California, Los Angeles, Oral History Program,

"Introduction to Oral History," in www.library.ucla.edu/libraries/special/ohp/ohpinto.htm

¹⁸ הדוגמה הטובה ביותר לכך היא השפה העמומה המופיעה במסמכי צה"ל לגבי הטבח בדווימה, שגרמה להיסטוריון פוזיטיביסטי כבני מוריס להסתמך על עדויות שבעל פה (מוריס 1984, 296–297).

¹⁹ ראו הערה 10.

דוח פירו, 31.12.01). מן הראוי להביא כמה מן הנקודות העיקריות שהעלה פירו, שכן הן משקפות היטב את מעמדה של ההיסטוריה שבעל פה כיום.

אלסנדרו פורטלי (Portelli 1991), העוסק רבות בהיסטוריה שבעל פה, מדגיש כי היסטוריה שבעל פה מספרת פחות על האירועים עצמם ויותר על משמעותם. פורטלי חקר את משפט הרצח של אלדו מורו באיטליה ב־1987. מסקנתו העיקרית היתה, שהמקורות הכתובים היו לרוב עיבוד של עדויות שבעל פה.

מפורטלי ואחרים (כמו Allen 1981) שעסקו בנושא אפשר ללמוד לא רק על השינוי במעמדה של העדות שבעל פה לעומת התעודה הכתובה, אלא גם על החופש המוענק להיסטוריון המתמלל את העדויות שהקליט. על פי הגדרותיו של פורטלי, לפחות ארבעה מתוך ששת המקרים שצוינו כבעייתיים על ידי התביעה במשפטו של כ"ץ ועל ידי ועדת החקירה של אוניברסיטת חיפה – מעידים למעשה על פרשנות נכונה של כ"ץ, ההולמת את הדרך שבה עדות נשמעת צריכה להיתמלל (Portelli 1984, 96–107). תיאור מדויק יותר על דרך התמצות הרצויה נמצא אצל ברברה אלן (Allen 1981). גם התבססות על מחקרה מעלה, שכ"ץ פעל במסגרת המרחב המקובל בהיסטוריה אורלית (שם, 103–107).²⁰

מפורטלי אפשר גם ללמוד כי עידוד המרואיינים לשוב ולכנות את זיכרונם – עידוד שכ"ץ נתן למרואייניו ואשר הן התביעה והן ועדת החקירה האוניברסיטאית מצאו כעבירה חמורה – הוא נוהל מתבקש והכרחי בתיעוד שבעל פה. יתרה מזאת, כ"ץ הואשם שבמקומות מסוימים סיכם עדויות. ואולם, גם זו פרקטיקה מקובלת ולגיטימית בהיסטוריה שבעל פה, ואינה, כדברי התביעה, "זיוף מגמתי" או "כשל מתודולוגי". טרוור לומינס (Lumins 1987), מחלוצי ההיסטוריה שבעל פה, משתמש אף הוא בתיעוד שרובו תמצות של עדויות.

כאמור, היסטוריה של עדויות אינה תחליף להיסטוריה תעודתית, אבל היא אינה פחות אותנטית ממנה. זו וגם זו עוסקות בחרסים של העבר, שהם בעצמם פרשנויות של מציאות המשוחררות לכדי כד שלם, על פי סדר היום של ההווה. דבר זה יפה במיוחד למסמכי ארכיון צה"ל. התעודות שנמצאות בו הן לרוב דוחות או התכתבויות בין אנשי צבא, שייתכן כי בחלק מן המקרים ביקשו להסתיר את ההתרחשויות או לא לדווח עליהן. כך, למשל, אפשר לראות את הפער בין דיווחי כתבים זרים, עמותת "בצלם" ואחרים על הריסת הבתים ברפיח, בינואר 2002, לבין דיווחי דובר צה"ל.

²⁰ כך, למשל, בעדות של יוסף גרף (וגם בשאר "המקרים החמורים", כמו בעדויותיהם של אבו ריאצ' ואבו נאף), הבחינה ועדת החקירה שהציטוט של דבריו מורכב מחלקים שונים של עדותו. הבודק טען, כי היה על כ"ץ לציין שזו עריכת עדות. לו התמצאו חברי הוועדה בכללי העבודה של ההיסטוריה שבעל פה, היו מגלים כי הבניה כזו של ציטוט היא לגיטימית, בתנאי שאינה מעוותת את המסר הכללי של העד, וחברי הוועדה מסכימים כי גרף אכן היה עד לטבח (ראו, צנזור 2000, דוח הוועדה, 27). כמו כן, רוב ההיסטוריונים העוסקים בתיעוד שבעל פה מעדיפים את רשומות ההיסטוריון על פני הקלטות. והנה, דוח הוועדה מבקר קשות את כ"ץ על כך שחלק מטענותיו המוצקות ביותר מבוססות על רשומות (שם, 22).

היסטוריה שבעל פה הסובבת סביב 1948 מאפשרת הצצה להחלטות שהתקבלו אך לא תועדו במסמכים, משום שהוסכם עליהן באמצעות שיחות טלפון. בארכיון מצויים שקלופים של ציטות הש"י לשיחות המנהיגות הפלסטינית ב-1948, אבל לא נמצאות עדויות כתובות להאזנה או לרישום כלשהו של שיחות טלפון בין מפקדים לפוליטיקאים יהודים מאותה תקופה. כדי לשחזר קבלת החלטות נקודתיות בעזרת תיאור מלא ולא רזה, עם כל הבעייתיות של הזיכרון האנושי ותעתועיו, אנו נזקקים להיסטוריה שבעל פה כל עוד ניתן לגבותה. עד כמה עדות שבעל פה יכולה להיות שלמה ומהימנה יותר מתעודה ארכיונית, עולה גם מהשוואה פשוטה בין ההתייחסות של נתיבה בן-יהודה, בספרה *מבעד לעבותות* (1985), לטבח שערך הפלמ"ח בעין זיתון לבין הדיווח עליו בספרו של מוריס (1984), המסתמך רק על דוחות של הצבא הישראלי, דוחות שמטבעם מסתירים יותר מאשר מגלים. יש להדגיש, שבן-יהודה לא מסרה "עדות". בהקדמה לספרה היא כותבת, שהיא ערה לכך שהיא מנפצת מיתוסים (בן-יהודה 1985, 1). ואולם, היא מסתתרת מאחורי האמירה שהיא כותבת ספרות, שכל דמיון בינה לבין המציאות מקרי בהחלט. מכל מקום, בן-יהודה כותבת כך:

אבל יהונתן המשיך לצעוק, ופתאום הוא הסתובב עם הגב אל מאירק'ה, והלך משם רותח, כשהוא כל הזמן ממשיך את הטענות שלו: יצא מדעתו! מאות אנשים שוכבים שם קשורים! לך תהרוג אותם! לך תחסל מאות אנשים! משוגע הורג אנשים קשורים, ומשוגע מבזז עליהם את כל התחמושת! על אנשים קשורים! ... אני לא ידעתי למי מתכוונים, מי הולך לבוא להסתכל, אבל ידעתי שזה נהייה עניין בוער, זה נהייה פתאום צורך בהול ומיידי: לפרק לשבויים האלה את הקשרים מהידיים ומהרגליים, ואף אחד לא יכול לעשות את זה! אז אני שאלתי את מאירק'ה: "למה, מה הבעיה?" ואז התברר לי שהם כבר כולם הרוגים! "נפתרה הבעיה" (שם, 245-246).

מוריס, לעומת זאת, כותב ביושב: "כ-37 צעירים מתוך הצעירים שנלכדו בכפר נעצרו. נראה שהם נכללו בקבוצת השבויים הערבים, כ-70 במספר, שנטבחו כשידיהם קשורות" (מוריס 1984, 144).

ההיסטוריון עומר ברטוב (Bartov 2000) כתב באחרונה מאמר העוסק בערכה של ההיסטוריה שבעל פה. פסקה ממאמרו תתרום היטב להבנת הערך של ההיסטוריה שבעל פה ככלי לגיטימי לשחזור טראומות מן העבר, ובשחזור אירועים מן השואה. אני ער לכך שהבחירה בציטוט העוסק בשואה היהודית כבסיס לטענה זו היא בעייתית. אין כאן כלל ועיקר ניסיון להשוות בין השמדת העם היהודי באירופה לבין הטיהור האתני של פלסטין, אלא התייחסות למתודה היסטוריוגרפית המיושמת לעתים קרובות במקרה של שחזור השואה, אך נדחית על הסף במקרה של שחזור ה"נכבה":

הזיכרון של הטראומה הוא לא רק עכור, לא יציב, עתיר סתירות, ובלתי מהימן... מה שאנו לומדים [מזיכרונות ניצולים ממחנות ההשמדה] הוא לא הפרטים המדויקים על ניהול המחנה, לוחות זמנים של רכבות, מטרות אידיאולוגיות וארגון השמדת העם. אלה נושאים שטוב יותר

להשאירם להיסטוריונים. מה שאנו לומדים [מן העדויות האישיות] הוא על עוצמתם הבלתי נדלית של הכאב והסבל, שהופכת את הזיכרון של אותן שנים למשא כבד מנשוא לכן תמותה רגיל, ואשר נוכחותו דבקה במחשבה ומתיישבת ברוכדי התודעה העמוקים ביותר, הרבה אחרי שהזיכרונות נוקו ונמחקו (שם, 6).

בעת כתיבת התיזה, דומה שכ"ץ היה מודע ל"עכירות" התמונה ששורטטה בעזרת זיכרונותיהם של משתתפי הקרב וניצוליו, זמן כה רב לאחר האירוע הטראומטי. אלא שהוא לא התעניין בפרטים המדויקים; הוא ביקש ללמוד על התמונה הכוללת העולה מפרטי התשבץ והותיר שאלות לא פתורות לגבי כרונולוגיה מדויקת, שמות ומספרים מלאים. הוא רצה ללמוד על הכאב והסבל כפי שחוו אותם אנשים בעיצומה של מלחמה, ולחשוף אותה — כפי שנראתה מפרספקטיבות שונות של העדים השונים, ערבים כיהודים. בתוך המראה הזה, הוא שזר מקורות רשמיים ולא-רשמיים שמצא, שהם עצמם פרספקטיבה נוספת ברשומון של האירוע. למרות הפער הבלתי נמנע בפרטים בין הגירסאות השונות, התמונה הכוללת שמצא חזרה על עצמה ותאמה רבות מן העדויות שהביא. גם לשם תיאור כיבוש הכפר אום זינאת וגירוש תושביו השתמש כ"ץ בטכניקה דומה. הוא נעזר בעדים יהודים ופלסטינים שתיארו, כל אחד מנקודת מבטו או מבטה, את האירועים. שם, בניגוד למקרה טנטורה, לא דיווח איש על טבח. כ"ץ הצליח להתגבר על החשד העמוק שבו מתייחסים ישראלים לעדויות פלסטיניות שבעל פה (ולהיסטוריה פלסטינית בכלל) רק משום ששמע עדויות על טבח לא רק מפי פלסטינים אלא גם מחיילים יהודים שהשתתפו באותם אירועים. אפשר לשער, שאם לא היו עדויות מאששות של יהודים על פרשת טנטורה, גם המאמר שהתפרסם בעיתון מעריב לא היה זוכה להערכה כמחקר עיתונאי רציני.

כ"ץ ראיין 135 איש לצורך כתיבת עבודת התיזה שלו. הפרק על טנטורה מבוסס על כ-40 עדים, כשמספר הפלסטינים זהה לזה של היהודים, כולם מוקלטים. איתור הניצולים הפלסטינים היה קשה יותר ממצאת העדים היהודים: טנטורה נכבשה על ידי גדוד 33 של חטיבת אלכסנדרוני ואפשר היה למצוא את שמות ותיקי הקרבות בספרות הקיימת. לעומת זאת, את הפלסטינים שרואיינו — שרובם גרים היום בפרדיס ובג'סר אל-זורקא, השוכנים בקרבת טנטורה, וכן בטול כרם — היה קשה יותר לאתר. הוא הגיע אל העדים בעזרת קשרים של יהודים שהכיר ובסיועם של תושבי טנטורה לשעבר, המתגוררים היום בחו"ל. יתרה מזאת, בעוד שחיילים יהודים רגילים לכך שהם מתבקשים לדבר על חוויות המלחמה שלהם, ניצולי טנטורה שחיים בישראל, או תחת שלטון ישראלי, היססו להשתתף בפרויקט שבו הם מתבקשים להעיד על מקרה של התנהגות יהודית ברברית במלחמה.

במקביל לפרשת כ"ץ, ואולי במקרים מסוימים בעטיה, התרחב המחקר על ה"נכבה" בסיוע עדויות שבעל פה. ואולם, בעקבות פרשת כ"ץ, נאלצים החוקרים העוסקים בנושא זה להתחשב בעמדת בתי המשפט והממסד האקדמי, שמא יעלו על מסלול שיביא אותם להתנגשות ישירה עם שני מוסדות אלה.

ההיסטוריה של ה"נכבה" ובתי המשפט בישראל

ההיסטוריה כבר עמדה בעבר למשפט במדינת ישראל, כאשר משפטים, במקום היסטוריונים, ניסו לחרוץ דין בכמה מקרים בעניינים של אמת ושקר, שאירעו בתקופת השואה. שלוש פעמים נדונו פשעים שבוצעו בתקופת השואה באולם בית המשפט: במשפטים של ישראל קסטנר, של אדולף אייכמן ושל איוון דמיאניוק. המקרה של קסטנר הוא הרלוונטי ביותר לענייננו. הן פסק הדין במשפט עצמו, שהאשים את קסטנר בבגידה, והן פסק הדין של בית המשפט העליון, שזיכה אותו בדיעבד (לאחר הירצחו) עסקו, כפי שהעירה מיכל שקד (2000), בהכרעות היסטוריוגרפיות הרבה יותר מאשר בהכרעות משפטיות. שקד מייחסת לבית המשפט העליון רצון להיות הפוסק של הזיכרון ההיסטורי ולא רק הפוסק בעניין האמת ההיסטורית. על פי שקד, כשזיכה השופט שמעון אגרנט את קסטנר, הוא כיוון, במודע או שלא-במודע, לפסק דין מחנך, שיאפשר ליהודים בישראל לשכוח את מה שצריך לשכוח, לזכור את מה שצריך לזכור – וכל זאת כדי שאפשר יהיה להתאבל על השואה מחד גיסא, ולחיות חיים נורמליים מאידך גיסא.

משפט קסטנר, בגלגולו הראשון, מלמד כי התערבותו של בית המשפט בזיכרון ההיסטורי ובעבודה ההיסטוריוגרפית עלולה לעתים לסכן חיים – אולי על ידי כך שתעורר יצרים אפלים ואלים כלפי אנשים שהועמדו לדין בנושאים רגישים כל כך. זאת משום שהשיח המשפטי מטבעו הוא פסקני וחד – גם אם הוא מבוסס על כרעי תרנגולת – בעוד שהשיח ההיסטוריוגרפי הוא תמיד אמביוולנטי, פתוח להמשך מחקר ולפסקי דין נוספים בריבזמן. שיח זה הוא לעתים מעמיק הרבה יותר מן ההליך המשפטי, ולו בשל מסגרת הזמן וכללי המשחק של המחקר האקדמי, שמאפשרים מבט פחות רדוקציוני על המציאות מזה שמייצרת בדרך כלל המסגרת המשפטית, הדוחקת והפורמליסטית. בפרשת כ"ץ, דומה שמערכת המשפט הישראלית ביקשה להתערב בדיון על אופיו של מעשה המרכבה ההיסטוריוגרפי של מלחמת 1948, כאילו אפשר היה להכריע איזו גירסה היסטורית על המלחמה היא הנכונה.

ואולם, גם אם נשלול באופן עקרוני את השימוש במערכת המשפטית כדי לקבוע "אמת היסטורית", הרי לבית המשפט, לולא התנצלותו של כ"ץ, יכולה היתה להיות במקרה זה תרומה חיובית, לאו דווקא למחקר ההיסטורי אלא לפיוס הפוליטי – זאת, לו היה ניתן לעדים פלסטינים להופיע בו. עדים אלה לא היו מגיעים לבית המשפט כדי להגן על כ"ץ; הם היו באים כמי שמייצגים התייחסות פלסטינית למלחמת 1948, כאירוע שהתרחשו בו פשעי מלחמה ישראלים. אבל עמדה כזו מעולם לא זכתה לגיטימציה במערכת המשפטית המקומית. ואכן, זהו הישג מדהים של המערכות התרבותיות בישראל: מכל נקודת מבט חיצונית, קשה להבין איך אפשר להתייחס לגירוש ישיר ועקיף של כ-750 אלף פלסטינים, להרס שיטתי של כמעט 400 כפרים ושכונות עירוניות ולכ-40 מעשי טבח כאילו אינם פשעי מלחמה (Pappe 1992). התשובה נעוצה אולי בחוסר הרצון הפלסטיני לתבוע ישראלים על

פשעי 1948. במדינת ישראל, בכל מקרה, משחלפו שבע שנים מעת ביצוע המעשה, חוקי ההתיישנות אינם מאפשרים אפילו תביעת נזיקין, אלא אם כן יכולים התובעים להוכיח שהם עצמם נפגעו ישירות מן המעשה.

החשיבות הרבה של פרשת טנטורה היא בכך, שזהו המקרה הראשון בהיסטוריה של מדינת ישראל שבו ה"נכבה" נדונה בבית המשפט. ואולם, בכך שהשופט לא אפשר את המשך המשפט, היא מנעה מניצולים פלסטינים להופיע בבית משפט ישראלי ולספר את סיפורם. באופן עקיף, הפסיקה הזו מנעה גם מחקר עתידי שמשוחרר מצווי האידיאולוגיה הציונית על אירועי 1948, וזאת משום שחוקרים צעירים יחששו עתה מן האפשרות של העמדה לדין אם ינקטו קו העלול לאתגר את ההיסטוריוגרפיה הרשמית. המחקר על 1948 בישראל היה תמיד תחום עדין ובעייתי בגלל ההשתמעויות הפוליטיות והמוסריות העכשוויות שלו; עתה הוא הפך גם מסוכן לקריירה האקדמית של חוקרים צעירים.

האקדמיה והמחקר על ה"נכבה"

מעורבותה של אוניברסיטת חיפה בפרשה החלה עם הגשת התביעה נגד כ"ץ בפברואר 2000. בעוד שההתנהגות של רשויות האוניברסיטה עד לפתיחת המשפט העידה על בלבול ועל אובדן עשתונות, המדיניות שננקטה מאז פרסום ההתנצלות של כ"ץ לקתה בחוסר מוסריות. האוניברסיטה סירבה לקבל את החרטה על ההתנצלות והתנהגה על פי הגירסה המשפטית, שלפיה הסכם ההתנצלות תקף. הזמן הקצר שחלף אינו מאפשר ניתוח ממצה של התנהגות האוניברסיטה, אבל עוד טרם הסתיימה הפרשה, ניתן להסיק ממנה כמה מסקנות חלקיות. עבודתו של כ"ץ היתה, על פי בדיקתי, עבודת המחקר הראשונה שהוגשה בישראל במסגרת לימודים מתקדמים, שהיה בה כדי לערער על הנרטיב הציוני של מלחמת 1948. כמה תלמידים מתקדמים עסקו בקשר שהיה טרם המלחמה בין הסוכנות היהודית לעבר הירדן ובכך ערערו במידה מסוימת על המיתוס של מעטים מול רבים; רק מעטים עסקו בנושא עקירת הפלסטינים משטח המדינה היהודית, ואיש לא עסק במעשי הטבח. זוהי עבודה שאינה מסתרת מאחורי שיח פוסטמודרני, בבואה לומר אמירות בוטות על ההתנהגות המוסרית הציונית והישראלית בעבר, והיא נכתבה במסגרת דיסציפלינה שרבים מן העוסקים בה במקומותינו, לטוב או לרע, חפים מכל עניין בשאלת האמת ההיסטורית. מחקר טוב, כזה שזוכה לציון גבוה, הוא מחקר "אמיתי" בעיני רבים באקדמיה, וודאי בעיני אלה שמחוץ לה. מנגנון הבדיקה והאישור שניתן לעבודה במסגרת הלימודים האקדמיים הוא "מדעי" אף יותר מוויכוח היסטוריונים המתנהל מעל דפי העיתונות. אישור לקיומו של מעשה טבח במסגרת לימודים אקדמיים נתפס, לפחות בעיני עמותת אלכסנדרוני, אבל גם בעיני הציבור הרחב, כאסמכתא מדעית, כמעט שיפוטית.

בדיקה של תהליך התגבשותה של ההתנגדות לעבודת התיזה ולמסקנותיה באוניברסיטת חיפה מגלה, כי מקורה באנשי החוג ללימודי ארץ-ישראל. חוג זה הפקיע את הנושא הפלסטיני

מן החוג להיסטוריה של המזרח התיכון, ועמו את המחקר וההוראה על מלחמת 1948. במרכז ההתנגדות עמדו שני חברי החוג ללימודי ארץ-ישראל שניצלו את מעמדם הבכיר באוניברסיטה, האחד כדיקן הפקולטה למדעי הרוח והשני כראש בית הספר להיסטוריה – גוף המאגד את כל חוגי ההיסטוריה באוניברסיטה. השניים נטלו חלק חשוב בדיונים הפנים-אוניברסיטאיים ודרשו באופן חד-משמעי לפסול את העבודה.

החוג ללימודי ארץ-ישראל מאוכלס בהיסטוריונים החוקרים את הווייתם הלאומית, ובמיוחד את הפרקים המעצבים בהווה זו, מתוך שכנוע עמוק שהם עושים זאת באובייקטיביות מדעית ובמבט חסר פניות. על כן, כגוף מחקרי והוראתי, התקשה החוג להתמודד עם מחקר מדעי המערער מעבר לכל דבר אחר על השיח ההיסטוריוגרפי הנורמטיבי הנהוג במחקר על העבר. למעשה, האוניברסיטה צריכה היתה להתייבב מאחורי כ"ץ – כפי שמתחייב גם מדוח ועדת החקירה אשר קבע שכ"ץ לא המציא אירוע או זייף אותו, אלא רק ציטט לא במדויק כמה מראי מקום שלא היה בהם כדי לערער על התגלית המרכזית בעבודתו, וודאי לא להצדיק תביעה משפטית נגדו. ואולם, ברובד עמוק, ייתכן שהיה אף חשש שאם האוניברסיטה תתייבב מאחורי כ"ץ יחלו להישאל שאלות קשות גם לגבי תפקידה של האקדמיה ב-50 השנים האחרונות בהסתרת האמת על ה"נכבה".

בלימודי ארץ-ישראל עוסקים רבות בתחקור עדים יהודים על הארץ ועל תולדותיה. אבל כמו חיילים יהודים שהשתתפו במלחמה, כך גם החוקרים בלימודי ארץ-ישראל הופתעו כשתלמיד מחקר ראיין חיילים וקצינים לא כדי לשמוע סיפורי גבורה על המלחמה, אלא כדי לאתגר אותם עם מעשה ברברי של הצבא הישראלי באותו זמן. בקרב החיילים היו כאלה שלא חששו לספר את אשר ראו – לאו דווקא מתוך חרטה (כך, למשל, דן ויתקון ויוספיקו כהן,²¹ שהצדיקו את מעשי הטבח). אלה שדיברו בכנות על מעשי ההרג, עשו זאת משום שלא הכירו את נושא העבודה של כ"ץ ולא היו מודעים לאפשרות שיש מי שיראו בדבריהם עדות לפשע מלחמה. כי הרי, זה טבעו וכיוונו של השיח הציוני ההגמוני, שאינו רואה בהרג ערכים בעיה מוסרית, אם משום שניתן לכנות זאת מעשי הגנה, או במקרה הגרוע ביותר להגדיר מעשים אלה כיוצאים מן הכלל שאינם מעידים על הכלל. יוצאי דופן היו יואל סולניק ושלמה אמבר, שביקשו לא להיזכר במעשים שאותם כינו "מבישים": "היו שמה [בטנטורה] דברים מבישים מאוד, אחד הקרבות המבישים ביותר שהיה אני חושב במדינת ישראל", אמר סולניק לכ"ץ. "כמו?" שאל כ"ץ, "שלא השאירו אף אחד בחיים, בקיצור", ענה סולניק.²²

יחד עם אנשי התביעה המשפטית ודומה שבתיאום מלא עמה, היוו דיקן הפקולטה למדעי הרוח וראש בית הספר להיסטוריה קבוצת לחץ משמעותית, שכיוונה את מדיניותה של האוניברסיטה ושל ראשיה. באוניברסיטה לא היתה קבוצת לחץ נגדית ולא נשמעו קולות

²¹ ראו ראיונות עם יוספיקו כהן ועם מיכה ויתקון, 2.3.97, קלטת 3.

²² ראיון, 17.6.97, קלטת 5.

משמעותיים — פרט לראש החוג להיסטוריה של המזרח התיכון וכותב מאמר זה, שמאז "מוחרם" על ידי הפקולטה למדעי הרוח.

תרמה לכך האווירה הציבורית מחוץ לכותלי האוניברסיטה. מחקרו של כ"ץ נחשף לדיון ציבורי במהלך תקופה, שבתחילתה עמד נושא האחריות הישראלית ל"נכבה" במרכז המשא ומתן הישראלי-פלסטיני, ובסופה פרצה מלחמה ישראלית-פלסטינית שהמניע לה היה, בין השאר, העדר פתרון לבעיית הפליטים הפלסטינים. במהלך תקופה זו, חוקקה הכנסת חוק שמטרתו לאסור על ממשלות בעתיד לשאת ולתת על זכות השיבה של הפלסטינים. משמאלה ועד לימינה של הקשת הפוליטית הציונית שוררת הסכמה, שזכות השיבה כמוה כהתאבדות, אם כי המשא ומתן בטאבה גילה ניצוצות של נכונות ישראלית לדון באחריות ל"נכבה", לפחות לפי הדיווחים של הצד הפלסטיני.

הדיון באוניברסיטת חיפה התנהל גם בצלו של הדיון התקשורתי. העיתונות הישראלית, שכיסתה בעמודיה הראשונים את ההתנצלות של כ"ץ, לא ציינה את חזרתו בו מההתנצלות. כ"ץ תואר בשלושת העיתונים המובילים, בדפי החדשות ומאוחר יותר במאמרי מערכת, כזיפן וכפסבדו-היסטוריון שהמציא, מסיבות אידיאולוגיות, ארוע שלא היה (המונח "פסבדו-היסטוריון" בלט בסיכומים של המשפט, כפי שהובאו על ידי חיים זיסוביץ' בתוכנית הרדיו "בחצי היום" ב-16 בדצמבר 2000 ועל ידי מתי גולן בתוכניתו "דוק-מדיה" ב-18 בדצמבר 2000). כיוון שכ"ץ נכנע בשלב כה מוקדם — אחרי יומיים של חשיפת ציטוטים לא מדויקים — ההנחה היתה שמדובר במדגם של שגיאות, ושעם הזמן ייחשפו כל השגיאות. ואולם, למעשה מדובר היה במכלול השגיאות שהצליחו התביעה וועדת החקירה למצוא. מכאן קצרה היתה הדרך לקביעת העיתונות, שלא היה טבח, והיו כאלה שהמשיכו וטענו שאולי לא היתה "נכבה" (ראו לוביץ' 2000; Golel 2000). אפילו עיתונאי המזוהה לכאורה עם השמאל, כמו תום שגב, שהעיר שיתכן שהיה טבח, הוסיף גם: "אבל הוא התגלה על ידי ההיסטוריון הלא-נכון" (שגב 2000).

וכך, בכל צומת נוסף בפרשה זו, כל החלטה שהצטרפה למסכת הארוכה של שלילת תקפותה של העבודה פורסמה בעמודים הראשונים של העיתונים במקום בולט. העוינות התקשורתית לכ"ץ הגיעה לשיאה כאשר העיתונים הארץ וידיעות אחרונות סירבו לפרסם את הכחשתו למכתב ההתנצלות שפורסם מטעמו על ידי עמותת אלכסנדרוני (הכחשה שאותה ביקש לממן מכספו).

התגובה לפרשת טנטורה משקפת את הקשחת העמדות בישראל עקב פרוץ האינתיפאדה השנייה. מאז אוקטובר 2000, קולה של הביקורת המוסרית הציונית נדם. "נביאי השלום", כמו דויד גרוסמן, עמוס עוז וא.ב. יהושע, הצהירו בראיונות ובמאמרים שטעו בכך שהאמינו לפלסטינים.²³ הם אף פרסמו מודעה בעמוד הראשון של הארץ, ב-2 בינואר 2001, המדגישה

23 עמוס עוז סיכם עמדה זו ב-Oz 2000.

את התנגדותם הנחרצת לזכות השיבה הפלסטינית. כ"ץ לא יכול היה לבחור עיתוי גרוע יותר להצגת עדויות על טבח ולחשיפת האחריות הישראלית למעשי זוועה במלחמת 1948. הדיון שהתקיים באקדמיה בפרשת כ"ץ, על רקע התרחשויות אלה, נגע בקשר שבין פרקטיקות דיסקורסיביות אקדמיות לבין האפשרות לקיומו של מחקר אלטרנטיבי בנושא ה"נכבה". חיה במבג'י-ספורטס (1999) עסקה בשאלת הרקע ההיסטורי לצמיחתן של פרקטיקות אלה, סביב נושא הפליטים הפלסטינים. ממחקרה עולה, כפי שכבר הערתי בעבר (פפה 1993), שהנרטיב הציוני זכה לחיזוקים אמפיריים מגופים אקדמיים – חוגים, מכונים מחקר וכתבי-עת – שהעמידו תפיסות לאומיות על פיגומים מדעיים.

אביא דוגמה לשתי פרקטיקות כאלה. האחת, קשורה במיקום הראייה האלטרנטיבית או הביקורתית במסגרת המבנה האוניברסיטאי הישראלי. המבנה הזה – כמו זה המערבי, כפי שהעיר לואיס מנאן (Menand 1996) – מאפשר לגישות אלטרנטיביות למצוא דרכן רק לקורסי רשות, כלומר, לשולי הידע האקדמי, ואינו פותח בפניהן את הדרך להוראת החובה (קורסי מבוא בסיסיים להיסטוריה ישראלית, למשל). אך בעוד שההוראה יכולה להתפצל לקורסי חובה – קרי, ידע הכרחי, ולקורסי רשות – קרי, ידע מפקפק יותר אבל לגיטימי כחלק מפלורליזם מדומה של המוסד האקדמי, לא ניתן לקיים חלוקה כזו בעבודות תיזה. וכשעבודת תיזה הקוראת תיגר על הנרטיב הציוני של מלחמת 1948 זוכה בכל זאת לציון הגבוה ביותר האפשרי, מתקיים נגדה מאבק שהוא בעיקרו אידיאולוגי, כפי שראינו.

דוגמה שנייה היא היחס, שמקורו אידיאולוגי ולא תיאורטי או מתודולוגי, לשימוש בהיסטוריה אורלית. היסטוריה פלסטינית שבעל פה, כמו גם עבודותיהם של ההיסטוריונים הפלסטינים על מלחמת 1948, נחשבו בישראל מאז ומתמיד כתעמולה זולה וכתוצר של "דמיון מזרחי" מפותח. המעבר לזירה המשפטית סיבך את המערכת האקדמית הישראלית העוסקת בהווה הפלסטינית. לו עמדה לדיון שאלת מהימנותם של המקורות הפלסטיניים, אז היתה נוצרת הלימה בין העמדה האקדמית לעמדה המשפטית. אבל האתגר המשפטי שהעמידה התיזה של כ"ץ לא נגע ישירות למידת מהימנותם של העדים הפלסטינים או לתקפותה של ההיסטוריה שבעל פה בשחזור העבר, אלא בהאשמה כי כ"ץ טיפל באופן רשלני או זדוני דווקא בעדויות פלסטיניות. העדויות לא נחשדו כשקריות; החשד היה רק שהן עוותו על ידי כ"ץ במתכוון.

כך גם הסתבכו מקטרגיו האקדמיים של כ"ץ. אחת מטענותיהם המרכזיות היתה, שהטבח לא הוזכר בספרו של וליד ח'אלידי (Khalidi 1992) – מחקר שמעולם לא התייחסו אליו כאל מקור סמכותי ללימוד ההיסטוריה של הארץ בחוגים ללימודי ארץ-ישראל. אין בכוונתי לומר שהתרחשה "מהפכה" ביחס האקדמי של בית המדרש ללימודי ארץ-ישראל להיסטוריוגרפיה הפלסטינית. בדיון בפרשת כ"ץ נחשבו המקורות הפלסטיניים כמקורות מהימנים, רק כאשר לא אוזכר בהם מעשה הטבח בטנטורה. עם זאת, לו נמשך המשפט, היו יכולות עדויות פלסטיניות שבעל פה על ה"נכבה" לזכות להכשר כעדויות קבילות, הן בבית המשפט והן בדיון האקדמי.

אבל המבוכה והמבוך לא פגעו ביכולת של אנשי החוג ללימודי ארץ-ישראל להטות את אוניברסיטת חיפה אל עבר שלילה מוחלטת של התיזה. ההצלחה של המאבק, נכון להיום, עשויה להרתיע חוקרים חדשים וצעירים מקריאת תיגר על הנרטיב הציוני, ודאי בכל הקשור לנושא שהוא לב-לבו של הסכסוך – יצירת בעיית הפליטים הפלסטינים. אני מעיד על עצמי, כמי שמנחה תלמידים יהודים ופלסטינים באוניברסיטה, שמאז התגלגלות הפרשה אני ממליץ לתלמידיי שלא לעסוק בנושא הזה. אבל לא רק בתלמידי מחקר אנו עוסקים, אלא גם בכל מי שנמצא בשלב כלשהו בסולם הקידום האקדמי. בעקבות מנאן (Menand, 1996), אפשר להניח שהרצון בקידום ימנע מאנשים לעסוק בנושאים מעוררי מחלוקת. לכך עלולה אף להתווסף האשמה בבגידה בזמן מלחמה וכיוצא בזה.

קשה לדעת כיצד ומתי תסתיים פרשת כ"ץ, אבל בהסתמך על כל מה שאירע עד כה, אפשר להניח שהמסד האקדמי הישראלי ימשיך לנסות ולמנוע את הלגיטימציה של ההיסטוריה שבעל פה של 1948, ויקפיד יותר על תיעול ההיסטוריונים הטירונים כך שיצייתו לנרטיב הציוני בנושא 1948. אכן, כמה מן המיתוסים היסודיים כגון "מעטים מול רבים" ו"הבריחה מרצון של הפלסטינים" נופצו כבר; אבל הנרטיב, במתווה העיקרי שלו, נותר תקף כשהיה ושרד את מתקפת "ההיסטוריונים החדשים" (שלפחות אחד מהם – ודווקא הראשון שבהם, בני מוריס – נוטה לחזור אל הסיפור הישן). הגירסה המתקנת טוענת בערך כך: אכן, כמה פלסטינים גורשו בזמן המלחמה, אבל גירוש זה היה תולדה של הקרבות עצמם ולא נבע מתוכנית של גירוש המוני. על כן, יש להתייחס אל הגירוש שהיו כאל חלק טבעי ובלתי נמנע של מלחמות קונבנציונליות, ואין להם ולא כלום עם טיהור אתני או עם פשעי מלחמה (כפי שטוענת, למשל, אניטה שפירא [Shapira 1999]). זוהי גירסה נוחה מבחינה מוסרית ופוליטית, הן לאקדמיה והן למנהיגות הפוליטית, אם זו תמצא עצמה שוב במשא ומתן מדיני עם הצד הפלסטיני.

סיכום

שלוש מסקנות עולות מפרשות העבר וההווה. הראשונה היא מחקרית-היסטוריוגרפית. פרשת כ"ץ מלמדת על החשיבות העליונה שבשחזור מלחמת 1948 בעזרת העדויות של קורבנותיה, ולא רק על בסיס המסמכים של מקרבניה.

המסקנה השנייה עולה מדרך הטיפול בפרשת כ"ץ בתקשורת, במערכת המשפטית ובאקדמיה. ממנה אנו למדים שאסור שפעולת השחזור של מלחמת 1948 תישפט מחוץ לכותלי האקדמיה, אלא אם ישנה נכונות להביא את העניין כולו לשיח המיוחד של בית הדין לפשעי מלחמה – הטריבונל היחיד שיש בו איזון כלשהו בין השיפוט ההיסטוריוגרפי לבין ההשתמעויות האישיות מכאן והפוליטיות מכאן. אין זה מקרה שהפלסטינים מבקשים כבר 50 שנה להעמיד את שאלת האחריות ל"נכבה" לדיון בפני טריבונל שכזה, וישראל מתנגדת באופן נחרץ. ההתפתחויות במשפט כ"ץ מעידות כי בתי המשפט המקומיים אינם

במות ראויות לדיון במה שאירע במלחמת 1948, הן בשל העדר ידע בכל הקשור למעשה השחזור ההיסטורי והן בשל ציות לנרטיב הציוני.

המסקנה השלישית נוגעת לתפקידה של האקדמיה הישראלית במציאות של הסכסוך הישראלי-פלסטיני המתמשך. דומה כי רוב אנשי האקדמיה העוסקים בדרך זו או אחרת בסכסוך, מעדיפים לציית לנרטיב הלאומי ולא להתעמת עם תפיסות קונצנזואליות, בעידן שבו המערכת הפוליטית מעדיפה אחדות רעיונית ומחשבתית בשאלה הפלסטינית על פני הוויכוח שאפיין אותה במחצית הראשונה של שנות התשעים.

לכן, בשנים הקרובות קטן הסיכוי למחקר פתוח נוסח ההיסטוריה החדשה באקדמיה הישראלית. דומה, שכעת ראוי לעודד מחקר ישראלי-פלסטיני מחוץ לאקדמיה ובתוך ארגונים לא ממשלתיים עצמאיים, העוסקים במחקר אקדמי בישראל ובפלסטין, מחקר שירחיב את המאמץ ההיסטוריוגרפי של שחזור ה"נכבה". המטרה המיידית והראשונה היא הקמת בנק עדויות, בטרם יהיה מאוחר מדי ולא יותרו בחיים אנשים שאותם אפשר לראיין.

הקשר בין שחזור ה"נכבה" לבין סדר היום של מאמצי הפיוס העתידיים אינו צריך להרתיע מחקר אקדמי. נהפוך הוא, על המחקר האקדמי לטפח במרחב הציבורי היהודי-ישראלי מודעות רבה יותר למהות האסון הפלסטיני ולמקומו בזיכרון ובהווה הקולקטיביים הפלסטיניים. מסיבה זו, המחקר הישראלי על ה"נכבה" חייב להיות חלק ממערכה ציבורית המבוססת על עמדות חדות וברורות אל מול הסכסוך ופתרונו. סוגיות כמו פיצוי כספי לפלסטינים, זכות השיבה הפלסטינית והאחריות המוסרית הישראלית – ממילא מצויות כבר על סדר היום של שיחות השלום שקפאו. על כן, הן נמצאות במרכז התודעה הציבורית הישראלית והפלסטינית כאחת.

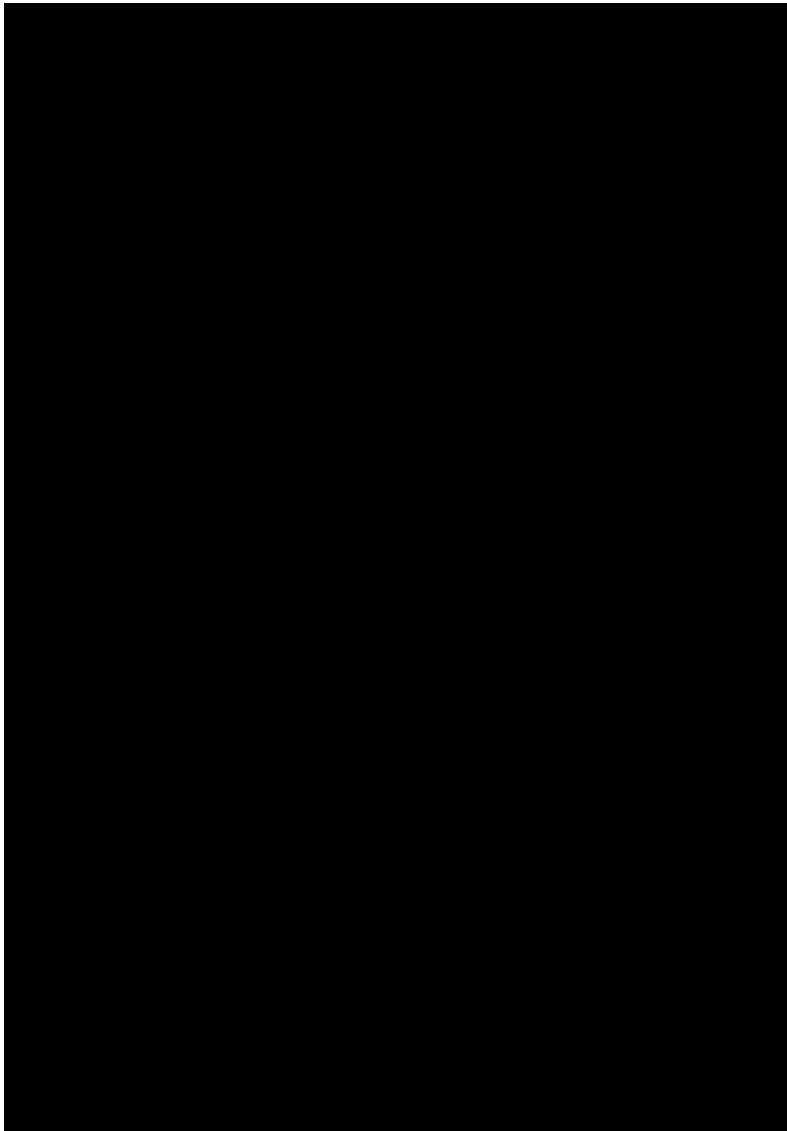
ולבסוף, המחקר על ה"נכבה" זקוק להגנה ולמטרייה בינלאומיות. המחקר ההיסטורי, המערכה הציבורית וההגנה המשפטית, כולם צריכים להיות חלק בלתי נפרד מפעולה אקדמית מפייסת הרלוונטיות למציאות הסכסוך, ולא מנותקת ממנה בשם רעיונות אנכרוניסטיים של פוזיטיביזם מדעי ואובייקטיביות מחקרית. מערכה כזו לא תשחרר את האקדמיה מן ההטיה האידאולוגית הציונית שלה, ולא תהפוך אותה לאתר מחקר ניטרלי ואובייקטיבי, אבל היא תכניס לתוכה קולות אחרים, המושתקים מכוח האידאולוגיה ההגמונית השלטת היום באקדמיה הישראלית.

ביבליוגרפיה

- אורן, אלחנן, 1976. בדרך אל העיר, משרד הביטחון, תל-אביב.
 במבג'י-ספורטס, חיה, 1999. "בעיית הפליטים הפלסטינים והשיח שלה", ג'מאעה 5: 121–131.
 בן-יהודה, נתיבה, 1985. מבעד לעבותות, דומינו, ירושלים.
 גילת, אמיר, 2000א. "צה"ל ביצע טבח המוני בטנטורה", מעריב, 21.1.00.
 ———, 2000ב. "טנטורה", מעריב, 4.2.00.

- כ"ץ, תיאודור, 1998. "יציאת הערבים מכפרים למרגלות הכרמל הדרומי ב-1948", עבודת M.A., אוניברסיטת חיפה.
- לוביץ', ורד, 2000. "משפט טנטורה", ידיעות אחרונות, 22.12.00.
- לורך, נתנאל, 1989. קורות מלחמת העצמאות, ידיעות אחרונות, תל-אביב.
- מוריס, בני, 1984. לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים: 1947–1949, עם עובד, תל-אביב.
- סיני, צבי, וגרשון ריבלין (עורכים), 1964. חטיבת "אלכסנדרוני" במלחמת הקוממיות, מערכות, משרד הביטחון, תל-אביב.
- סלוצקי, יהודה (עורך), 1972. ספר ההגנה, משרד הביטחון, תל-אביב.
- פפה, אילן, 1993. "ההיסטוריה החדשה של מלחמת 1948", תיאוריה וביקורת 3 (חורף): 99–114.
- צנזור, דני, 2000. אתר אינטרנט על פרשת כ"ץ: www.ee.bug.ac.il/~censor/kaz
- , 2001. "חופש אקדמי ואחריות אקדמית", בשער (מאי-יוני): 18–26.
- קימרינג, ברוך, 2001. "ההבניה החברתית של המושג 'הביטחון הלאומי' של ישראל", תרבות דמוקרטית 4–5: 267–301.
- רבינוביץ', דן, 1993. "נוסטלגיה מזרחית: איך הפכו הפלסטינים ל'ערביי ישראל'?", תיאוריה וביקורת 4 (חורף): 141–152.
- רז-קרקוצקין, אמנון, 1993. "גלות בתוך ריבונות: לביקורת 'שלילת הגלות' בתרבות הישראלית", תיאוריה וביקורת 4 (חורף): 23–56.
- שגב, תום, 2000. "תייר זר", הארץ, 29.12.00.
- שקד, מיכל, 2000. "ההיסטוריה בבית המשפט ובית המשפט בהיסטוריה: פסקי הדין בפרשת קסטנר והנרטיבים של הזיכרון", אלפיים 20: 36–80.
- ערבית
- אבו עבד, רנדא, 1997. "זיכרונות וצער של ימים עברו", כל אל-ערב, 1.10.97.
- אל-ואלי, מוצטפא, 2000. "מגזרת טנטורה" (טבח טנטורה), מגלת אל-דרסאאת אל-פלסטינייה 43 (קיץ): 101–117.
- אל-ח'טיב, נימר, 1950. נקבת פלסטין (שואת פלסטין), דמשק.
- אל-מדוור, עבד, ובדר אל-רחמן, 1994. קקון, מרכז המחקרים, ביר זית.
- כנענה, שריף, ומוחד אישתייה, 1987. עינבה, מרכז המחקרים, ביר זית.
- נגיב, מחמד-חוסני, 1991. "טנטורה הטבח וההיסטוריה", כל אל-ערב, 22.11.91 ו-29.11.91.
- Allen, Barbara, 1981. *From Memory to History: Using Oral Sources in Local Historical Research*. Nashville, Tennessee: American Association for State and Local History.
- Bartov, Omer, 2000. "An Infinity of Suffering," *Times Literary Supplement*, 15.12.00.
- Golel, Yosef, 2000. "The Tantura Case," *Jerusalem Post*, 25.12.00.
- Hutchinson Family Encyclopedia*, 2000. Internet Edition.
- Judah, Tim, 2000. *Kosovo: War and Revenge*. Yale: Yale University Press.

- Khalidi, Walid, [1961] 1988. "Erskine Childers and Jon Kimchie, A Debate on 1948," *The Spectator* (May–August, 1961) and *Journal of Palestine Studies* 18 (1): 1–20.
- , (ed.) 1992. *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*. Washington: Institute for Palestinian Studies.
- Kutab, Daoud, 1987. "Kufr Shamma Explores its Palestinian Past," *Al-Fajr*, 7.1.87.
- Lumins, Tervor, 1987. *Listening to History: The Authenticity of Oral Evidence*. London: Hutchinson.
- Menand, Louis, 1996. "The Limits of Academic Freedom," in *The Future of Academic Freedom*, ed. Louis Menand. Chicago: The University of Chicago Press, pp. 3–20.
- Naimark, Norman M., 2000. *A Century of Hatred: Ethnic Cleansing in Modern Europe*. Cambridge: Harvard University Press.
- Nazzal, Nafez-Abdullah, 1974. "The Palestinian Exodus from Galilee, 1948: An Historical Analysis," Ph.D. dissertation, Georgetown University.
- Oz, Amos, 2000. "Why Must Arafat Take the Blame," *The Guardian*, 13.10.00.
- Pappe, Ilan, 1988. *Britain and the Arab-Israeli Conflict: 1948–51*. London and New York: St. Antony's Series, Mamilan.
- , 1992. *The Making of the Arab-Israeli Conflict, 1948–1951*. London and New York: I.B. Tauris.
- , 1999a. "Were They Expelled? The History, Historiography and Relevance of the Palestinian Refugee Problem," in *The Palestinian Exodus: 1948–1988*, ed. Ghada Karmi and Eugene Cotran. London: Ithaca Press, pp. 37–62.
- , 1999b. *The Israel/Palestine Question*. London and New York: Routledge.
- , 2001. "The Tantura Case in Israel: The Katz Research and Trial," *Journal of Palestine Studies* 30 (Spring): 19–39.
- Patrović, Drazen, 1994. "Ethnic Cleansing: An Attempt at Methodology," *European Journal of International Law* 5 (3): 342–360.
- Portelli, Alessandro, 1984. "The Peculiarities of Oral History," *History Workshop Journal* 12: 96–107.
- , 1991. *The Death of Luigi Trastulli, and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*. Albany: SUNY Press.
- Shapira, Anita, 1999. "The Past is Not a Foreign Land," *New Republic*, 29.11.99.
- Slyomovics, Susan, 1998. *The Object of Memory: Arab and Jew Narrate the Palestinian Village*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- United Nations, 1993. "Report Following Security Council Resolution 819," 16.4.93.
- United States, State Department, 1999. Special Report on "Ethnic Cleansing," 10.5.99.

"הארץ" 22.9.1967